

Masteroppgave i Kulturmøte

Hvordan endret forholdet seg mellom arbeidere og bønder innen det politiske området ved etableringen av storindustrien i Østre Moland i perioden 1912-1919.

Studiepoeng: 60

Anne Margrethe Lofstad
11/2014

English summary

This master thesis in **culture encounter** is about how the relationship between workers and peasants was changed within the political domain during the large-scale industry establishment in the period 1912-1919. The culture encounter took place in the municipality of Eastern Moland. The municipality consisted of the peasant village of Moland and the coastal village of Stokken. The creation of two major companies in Stokken led to a large migration of workers mainly from the neighbouring areas.

Mainly the Bourdieu's habitus and capital theories have been used when analyzing the political domain. I have examined who the workers and peasants were before the culture encounter. The workers had the background as workers, craftsmen, sailors and from agriculture. Most of them came from the lower classes, but weak political polarization and strong countercultures in the area where they grew up contributed to a low radical habitus.

The Labour party doubled its support level during the period, and the non-socialist parties formed joint lists in order to counteract the socialist influence. Peasants with relatively large farms and fortune dominated the local politics in the first periods. The peasants of Moland had the political power, because they had the majority of the delegates. Accusations of power abuse were brought from the Stokken representatives. A claim for municipality partition was promoted already in 1914, and the partition became a reality in 1919. Not until the period 1917-1919 Stokken got just as many representatives as Moland, and the socialists got just as many representatives as the non-socialists.

The conflict between the workers and the peasants followed the socio-economic conflict lines. Different lifestyles and needs in Moland and Stokken created conflicts when the municipal council was negotiating the budget and the grants. The low taxation of the peasants provoked the working class. The world war, supply problems and high cost of living escalated the conflicts. Radicalization of the labour movement also contributed to the internal problems and to increased fear among the peasants. The labour movement in the Eastern Moland was only partly radicalized, and this was manifested in the trade unions. The socio-cultural conflict lines, as temperance, religion and the relationship to the national community, did not always follow the socio-economic distinctions.

Forord

Det føles godt og litt vemodig å forlate studentrollen, som har påvirket jobb og fritid i så mange år. Jeg er takknemlig for at Høgskulen i Volda har gjort det mulig for meg å kombinere arbeid og studier. Veien fra Sørlandet til Volda har vært lang og kronglete når jeg har måttet reise dit, men tilretteleggingen for en fjernstudent har fungert flott. En takk går til Grete M. Brøste for velvillighet og hjelp.

En stor takk går også til Arnljot Løseth, som har vært veilederen min. Han har bidratt med konstruktiv kritikk, gode råd og oppmuntring i arbeidet med masteroppgaven. For en godt voksen lærer har det vært spennende og litt skummelt å bli vurdert, men prosessen kan anbefales. Den har vært interessant og krevende, men verd alt arbeidet.

Uten hjelp fra medarbeidere på arkivet i Arendal, Kristiansand og på Statsarkivet i Oslo hadde ikke denne oppgaven vært mulig å gjennomføre. Tusen takk for all mulig hjelp! En takk går også til Arbeidernes Arkiv og Bibliotek i Oslo for hjelp til å grave i Landsorganisasjonens arkiver. Takk til Hilde Austerheim ved Aust-Agder kulturhistoriske senter som bidro til at jeg fikk tilgang til intervjumaterialet fra Eydehavn. En takk går også til Helle U. Lofstad ved Eydehavnmuseet for hjelp og konstruktive samtaler.

Til slutt vil jeg takke Dahlske videregående skole for velvillig tilrettelegging. Den største takken går til Harald for støtte, stor tålmodighet og hjelp til databehandling.

Innhold

Forord.....	3
1 Innledning.....	6
1.1 Problemstilling.....	6
1.2 Kilder.....	7
1.2.1 Teori.....	8
1.2.2 Historisk litteratur.....	8
1.2.3 Arbeider- og bondelitteratur.....	8
1.2.4 Politisk litteratur.....	9
1.2.5 Arkivmateriale.....	10
1.2.6 Kildeserier.....	12
1.2.7 Aviser.....	13
1.2.8 Minnemateriale.....	14
2 Arbeidere og bønder i Østre Moland ved etableringen av storindustrien.....	16
2.1 Østre Moland.....	16
2.2 Storindustrien i Østre Moland, 1912-1919.....	18
2.2.1 A/S Arendal Smelteverk.....	18
2.2.2 Det Norske nitridaktieselskap.....	19
2.3 Teori.....	20
2.4 Hvem var arbeiderne?.....	24
2.4.1 Arbeiderlivsstil.....	25
2.4.2 Langreiste eller kortreiste arbeidere?.....	27
2.4.3 Arbeidernes sosiale bakgrunn og yrkesbakgrunn.....	35
2.5 Hvem var bøndene i Østre Moland?.....	49
2.5.1 Bøndene – en mangfoldig klasse.....	51
2.5.2 Bondelivsstil, religion og politikk.....	54
3 Endringer i forholdet mellom bønder og arbeidere i det politiske feltet.....	61
3.1 Maktkamp i det politiske feltet.....	61
3.2 Det lokalpolitiske feltet i Østre Moland.....	77
3.3 Konfliktfylte saker mellom arbeidere og bønder i det politiske feltet.....	92
3.3.1 Sosioøkonomiske konflikter.....	92
3.3.2 Sosiokulturelle konflikter.....	107
4 Oppsummering og konklusjon.....	120
5 Litteratur og kilder.....	122

5.1 Litteratur.....	122
5.2 Nettsteder.....	124
5.3 Kilder.....	125
5.3.1 Arkivmateriale.....	125
5.3.2 Kildeserier.....	125
5.3.3 Aviser.....	126
5.3.4 Minnemateriale.....	126

1 Innledning

1.1 Problemstilling

Utgangspunktet for valg av problemstilling var et ønske om å undersøke et kulturmøte med en lokalhistorisk profil. Kulturmøte kan defineres som «prosesser som oppstår når personer eller grupper som har tilegnet seg ulike oppfatninger, ferdigheter og væremåter, må leve sammen innenfor et lokalt samfunn».¹ Definisjonen ga meg en ide om å lete etter konflikter eller problematiske forhold mellom grupper i oppvekstmiljøet mitt. Jeg vokste opp på et gårdsbruk øst på Tromøya ved Arendal, der lukten fra storindustrien på Eydehavn til tider kunne være temmelig påtrengende. Den fysiske avstanden til industrisamfunnet var kort, men arbeiderkulturen var nærmest et ukjent fenomen for meg. Episoder fra oppvekst og voksenliv fikk meg til å stille spørsmål om det var et konfliktfylt forhold mellom bøndene og arbeiderne. 100-årsjubileet i anledning etableringen av storindustrien ble mye omtalt i lokalavisen. Dette ga inspirasjon til en problemstilling knyttet til de første årene av industrialiseringen. Problemstillingen ble: **Hvordan endret forholdet seg mellom arbeidere og bønder innen det politiske området ved etableringen av storindustrien i Østre Moland i perioden 1912-1919?**

Østre Moland herred grenset til Arendal i vest, og utenfor herredet lå Tromøya og skjermet mot Skagerrak. Etableringen av storindustrien i 1912 førte til en stor tilflytting av arbeidere, noe som la grunnlaget for et kulturmøte mellom arbeidere og bønder. Lignende kulturmøter skjedde flere steder i landet på begynnelsen av 1900-tallet, men jeg har funnet lite forskning om temaet. Et unntak var Sverre Kjeldstadlis bok om forholdet mellom bondesamfunn og industrisamfunn på Rjukan. Boka ble utgitt tidlig på førtitallet, og den ga en oversiktlig beskrivelse av et konfliktfylt forhold mellom bønder og arbeidere. Hans forskning har gitt meg ideer om hva jeg burde undersøke og til en viss grad noe å sammenligne med. Jeg håper at oppgaven min vil gi et bidrag til mer kunnskap om Østre Molands lokalhistorie. Jeg synes også det er relevant å sette et fokus på et kulturmøte som er lite beskrevet i forskningen.

Politikk handler om styringen av samfunnet der forskjellige aktører kjemper om å få makt og innflytelse over styringsprosessene. I det politiske området hadde bøndene lange tradisjoner, mens arbeiderbevegelsen ble en politisk maktfaktor i de to første tiårene av 1900-tallet.² Forhold mellom aktører i det politiske området kan beskrives som en matematisk relasjon.

¹ Alsvik 2004: 6

² Bjørnson 1990: 12-13

Målbare størrelser, som valgresultater, kan si noe om aktørens innbyrdes stilling. Forhold kan også handle om følelsesmessige relasjoner som kan komme til uttrykk gjennom samarbeid eller konflikt. Jeg har valgt å konsentrere meg om det politiske området, fordi den politiske utviklingen i perioden var svært spennende. Tilgangen på kilder har også vært relativt god.

Med arbeider forstår jeg personer med manuelt arbeid, som var lønnsinntakere.³ Oppgaven min handler om en spesifikk gruppe arbeidere som fikk arbeid i storindustrien i Østre Moland. Storindustrien bruker jeg som en samlebetegnelse på bedriftene A/S Arendal Smelteverk og Det Norske nitridaktieselskap. Med bønder forstår jeg som brukere av jorden. I kildene ble det brukt mange forskjellige betegnelser på bøndene. Sammensetningen av bondegruppen i Østre Moland vil derfor være viktig. Fremstillingen av aktørene vil dessverre bli svært mannsdominert. Det politiske området var mannsdominert tidlig på 1900-tallet, og kvinnene var også lite synlige i kildene jeg hadde tilgang til.

Jeg har valgt å avgrense perioden til årene mellom 1912 og 1919. Etableringen av storindustrien skjedde i 1912, og herredet ble delt i to i 1919. Ved delingen ble det etablert nye politiske institusjoner i Austre Moland og Stokken kommuner.

Problemstillingen reiser viktige spørsmål: Hvem var aktørene? Hvilke omstendigheter påvirket deres politiske handlinger og forholdet mellom dem? Disse spørsmålene vil ha betydning for disponeringen av oppgaven. Kapittel to vil handle om hvem aktørene var før kulturmøtet. I kapittel tre vil endringer i forholdet mellom arbeidere og bønder i det politiske området være hovedtemaet.

1.2 Kilder

Når tilgangen på direkte komparativ litteratur er begrenset, blir det ekstra viktig å støtte seg til forskjellige teorier for å finne svar på spørsmål. I teoriene kan kategorier og begreper være en hjelp til å plassere og forklare fenomener og kilder, som ikke nødvendigvis kan avledes direkte av kildene.⁴ Jeg kommer til å vektlegge teorier der det relasjonelle perspektivet har stor plass. Samtidig gjelder det også å finne relevant historisk bakgrunnsstoff for tiden før og under kulturmøtet. Kunnskaper om det politiske området er også nødvendig for å forstå politiske endringer.

³ Bull 1985: 10

⁴ Kjeldstadli, K. 1999: 131

Masteroppgaven er bygd på et omfattende arkivarbeid. Kildegransking har derfor vært viktig for å kunne rekonstruere historien til kulturmøtet i Østre Moland. Kildene har blitt vurdert i forhold til hvor fullstendige de var, opphav, innhold, relevans og troverdighet.⁵

1.2.1 Teori

Jeg kommer til å støtte meg til Pierre Bourdieus teorier. Disse ble først presentert i *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Der introduserte han et «verktøy» til å forstå hvilke krefter som bidrar til dannelse av sosiale strukturer, identitet og gruppetilhørighet. Boka vektlegger særlig maktforholdene mellom menneskene. For å få en dypere forståelse av sentrale begreper og kategorier i teorien har jeg brukt *Den kritiske ettertanken: Grunnlaget for en samfunnsanalyse*, som Bourdieu skrev sammen med Loic Wacquant.

I artikkelen «Det politiske marked» har Orla Vigsø vist hvordan man kan benytte Bourdieus teori på det politiske området. Denne og andre artikler har bidratt til å konkretisere og vise hvordan teorien kan anvendes på forskjellige saksfelt.

Det har også vært aktuelt å bruke Norbert Elias teori om hvordan en etablert gruppe kan monopolisere maktforhold ved å stigmatisere nykommere.

1.2.2 Historisk litteratur

Flere bind i Aschehougs *Norges historie* og Samlagets *Norsk historie* har vært svært viktige for å gi en generell innføring i historiske endringer, som angikk bønder og arbeidere, fra midten av 1800-tallet og frem til 1920. *Agders historie 1840-1920* av Bjørn Slettan har vært til stor hjelp for å belyse regionale utviklingstrekk. I tillegg har Harald Berntsens *Trekk fra Stokkens historie ca. 1600-1962* og bedriftshistoriene gitt viktig informasjon om lokalhistoriske forhold. *Trekk fra Stokkens historie* inneholder blant annet utdrag av intervjuer med arbeidere, fagforeningsfolk og politikere, som var øyenvitner til den tidlige fasen av industrialiseringen i Østre Moland. Øyenvitneskildringene er viktige kilder, som jeg har brukt ved flere anledninger i oppgaven. Kilder i bøker er plukket ut av forfatteren for å illustrere tendenser. Det er derfor viktig å stille spørsmål med kildenes representativitet.

1.2.3 Arbeider- og bondelitteratur

E. P. Thompson har i *The making of the English working class* bidratt med kunnskaper og definisjoner i tilknytning til tidlig industrialisering og klassesdannelse. I *Arbeiderbevegelsens*

⁵ Kjeldstadli, K. 1999: 169-170

historie bind 1 av Edvard Bull og bind 2 av Øyvind Bjørnson har jeg funnet mer spesifikk informasjon om den norske arbeiderklassens utvikling av klassebevissthet og klassekamp. Edvard Bulls konklusjoner i boken *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd* har også vært viktig for å forstå tidlig industrialisering i Norge. I boka sammenlignet han arbeiderkulturer ved forskjellige bedrifter i treindustrien i Østfold. I årbøkene til Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek fra år 2000 og 2005 har forskjellige forfattere skrevet om arbeiderbevegelsens forhold til andre sosiale bevegelser og til arbeiderbevegelsen og 1905. Artiklene har bidratt til å kaste lys over mange aspekter ved arbeidernes forhold til andre grupper og det nasjonale.

Kontakten med utlandet har lange tradisjoner i Aust-Agder, og innvandringen av svensker er interessant i forbindelse med arbeidertilflyttingen til storindustrien. J. E. Myhre har i *Norsk innvandringshistorie* skrevet en del om den svenske innvandringen til Norge i den aktuelle perioden. Kjell Bråstad har skrevet om svenskene i Aust-Agder på 1800-tallet. I boken vektla han blant annet hvordan svenskene ble integrert i befolkningen.

Bøndenes historie har fått ganske bred dekning i historiebøkene, siden de utgjorde en så stor og viktig gruppe i det norske samfunnet. I *Det moderne gjennombruddet i bondesamfunnet. Norge 1870-1920* har Trond Nordby beskrevet den politiske integrasjonsprosessen til bøndene i perioden. Han pekte på hvordan bondepolitikken endret den politiske styringen av landet. I tillegg har litteratur om bondeorganisasjonene gitt informasjon om nettverkets betydning i den politiske utviklingen.

1.2.4 Politisk litteratur

Den politiske utviklingen på Sørlandet har mange likehetstrekk med utviklingen på Vestlandet. Det komparative perspektivet er viktig, fordi generelle fenomener kan ha generelle årsaker.⁶ I denne forbindelse har Stein Rokkans *Stat, nasjon, klasse* bidratt til en oversikt over kryssende konfliktlinjer i norsk politikk i forhold til geografi, religion og klassetilhørighet. Gabriel Øidnes artikkel «Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet» har kastet lys over kulturforskjeller og politiske forskjeller mellom landsdelene. I «Sørlandet – et politisk «annerledesland» utdypet Helge Røed hva motsetningsforholdene gikk ut på, og hva årsakene kunne være. I tillegg har *Partiene i lokalpolitikken* av Torstein Hjellum gitt nødvendige kunnskaper om politiseringen av lokalpolitikken.

⁶ Kjeldstadli, K. 1999: 264

1.2.5 Arkivmateriale

Arendal Smelteverk, Arbeiderfortegnelse 1912-1919

I Aust-Agder kulturhistoriske senter finnes arkivet til Arendal Smelteverk (heretter kalt Smelteverket) bevart, mens arkivet til Nitridaktieselskapet (heretter kalt Nitriden) har gått tapt. Jeg har brukt Smelteverkets «Arbeiderfortegnelsen» til en kartlegging av arbeidernes bakgrunn. Harald Berntsen hadde tilgang til begge arkivene, da han skrev bygdeboka til Stokken. Han har gjort en sammenligning av fødested og hjemstavn til arbeiderne ved begge bedriftene. Undersøkelsen hans viste at det var små forskjeller i arbeiderrekrutteringen til de to bedriftene. Smelteverket hadde litt flere utenlandske arbeidere enn Nitriden. Det er derfor grunn til å tro at arbeiderfortegnelsen til Smelteverket kan gi et representativt bilde for hele storindustrien.

Arbeiderfortegnelsen inneholder navn, fødselsdato, fødested, hjemstavn og tidspunkt for når de ble antatt og sluttet. Kilden er håndskrevet, og den kan i enkelte tilfeller være vanskelig å tolke. Det er ofte mangelfulle opplysninger, spesielt i forhold når arbeideren sluttet ved bedriften. Opplysningene om fødested og hjemstavn kan i noen tilfeller være svært generelle. Det er ikke lett å finne ut noe om Simon Andersen med fødested og hjemstavn i «Sverige». Kilden skal brukes i kartleggingen av hvem arbeiderne var. Hvor kom arbeiderne fra? Hvor gamle var de da de ble antatt? Hvor lenge var de ansatt? Navn, fødselsdato og fødested er også et godt utgangspunkt for å lete videre i andre kilder.

Arbeiderfortegnelsen inneholder navnet til over tusen arbeidere i min periode. Selv om informasjonen om enkelte arbeidere var mangelfull eller vanskelig å tolke, vil jeg tro at det store antallet være et godt grunnlag for et troverdig resultat.

Austre Moland og Stokken lensmannskontor, Brevjournal 1913-1917

Etableringen av storindustri i et lite lokalsamfunn, kan ha ført til hendelser i form av ordensforstyrrelser, farskapssaker eller kriminalitet. Hendelsene kan ha påvirket bøndenes oppfatning av arbeiderne. Brevjournalen er en offentlig kilde, som refererer til hva lensmannen gjorde i forskjellige saker. Det kan være oppdrag fra offentlige myndigheter, bedrifter eller privatpersoner. Det kan også være hendelser i herredet, som må avklares i forhold til politidistriktet eller domstolene.

Brevjournalen er en troverdig førstehånds- eller andrehåndskilde, som kan si noe om hvilke saker arbeiderne var innblandet i. Brevjournalen fra årene før 1913 mangler. Det er derfor

ikke mulig å sammenligne forholdene før storindustrien kom. Brevjournalen inneholder bare saker der lensmannen var i skriftlig kontakt med andre etater eller personer. Trolig har lensmannen håndtert mange mindre alvorlige forseelser, som ikke har blitt registrert i denne kilden.

Eydehavn Arbeiderforening, Møtebok 1913-1921

Fagforeningen var knyttet til Smelteverket. Møteboken til Staksnæs Arbeiderforening på Nitriden mangler. For arbeiderne var fagforeningene ofte nært knyttet til det politiske arbeidet. Protokollene kan si noe om hvilke saker foreningen var opptatt av. Den kan også si noe om opplutning om foreningen og relasjonen til andre foreninger på Eydehavn (industriestedet i Østre Moland).

Protokollen ga en kortfattet oversikt over saker, som foreningen arbeidet med. Den ga et førstehånds inntrykk av hva som rørte seg i foreningen. I referatene ble ofte bare vedtakene referert, og det kunne være uklart hvorfor saken kom opp til avstemming. Kilden ga ikke et fullstendig bilde av fagforeningens arbeid. Det er ofte nødvendig med andre kilder for å kunne tolke en del av de refererte vedtakene.

Austre Moland Kommune, Formannskap- og kommunestyre, Møtebok 1910-1920

Forhandlingsprotokollen er en svært viktig kilde til saker, som herredstyret tok stilling til i perioden 1912-1919. Kilden er en offentlig kilde, og den er en svært troverdig kilde. Referatet ble underskrevet av alle representantene, som møtte til forhandlingene. Referatene ble også offentliggjort i alle aktuelle lokalaviser, slik at offentligheten fikk informasjon om hvordan politikerne styrte herredet. Referatenes troverdighet måtte være stor, fordi innbyggerne kunne kontrollere kilden og de var potensielle velgere ved neste lokalvalg.

Referatene inneholdt saker som ble behandlet og eventuelle vedtak som ble gjort. Referatet inneholdt en del avstemmingsresultater. Hvem som stemte hva ble bare referert i saker der noen av representantene krevde det.

Beretninger fra LO

Beretningene fra Landsorganisasjonen inneholder informasjon om driften av organisasjonen og statistikker. Beretningene er arkivert i Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek. De har blitt digitalisert og gjort tilgjengelig på nettet. Beretningene er svært troverdige kilder. Streiker og overenskomster involverte flere parter i arbeidslivet, og resultatet av forhandlingene var

ofte godt kjent. Beretningene ble også godkjent av kongressen i LO, og de var offentlig tilgjengelige.

Jeg har benyttet meg av statistikk om overenskomster og streiker knyttet til Smelteverket og Nitriden. En del av beretningene inneholder også en geografisk oversikt over organisasjonsforholdene. Der har jeg funnet hvor mange avdelinger og fagforeningsmedlemmer det var i Østre Moland og omliggende områder.

1.2.6 Kildeserier

Folketellinger og kirkebøker

Navn, fødselsdato og fødested er et godt utgangspunkt til å få mer kjennskap til mennesker, som var voksne for 100 år siden. Folketellinger og kirkebøker kan blant annet gi informasjon om siviltilstand, familieforhold, bosted og yrke. Informasjonen i folketellingene er digitalisert og søkbare. Jeg har i hovedsak hentet informasjon fra den sist frigitte folketellingen i 1910, men folketellingen i 1900 har også blitt hyppig brukt. Jeg vil tro at informasjonen i folketellingene er troverdige, selv om jeg har funnet enkelte avvik når det gjelder fødselsdatoer. Det var heller ikke alltid samsvar i skrivemåten av fornavn eller etternavn i arbeiderfortegnelsen og folketellingen. Arbeidet ble derfor langt mer krevende enn jeg hadde forutsett. Jeg antar at funnene mine gir et troverdig bilde av de forholdene jeg har undersøkt. På tross av feilkilder, tror jeg at det store antallet personer i materialet sikrer troverdighet.

En del av arbeiderne hadde utenlandsk opphav, og det har vært vanskelig å finne informasjon om disse. Mange av utlendingene var svenske, og jeg fikk adgang i en begrenset periode til de svenske folketellingene. Resultatet stod ikke i forhold til innsatsen. Den viktigste årsaken var at arbeiderfortegnelsen var for lite konkret i stedsangivelsen, og mange av arbeiderne hadde svært vanlige navn som for eksempel Anderson.

Jeg har brukt folketellingene til å kartlegge sosial bakgrunn til arbeiderne ved å finne fars yrke og arbeiderens yrke. I tillegg har jeg registrert hvem som hadde utenlandske foreldre og hvem som var gift. Jeg har også kartlagt arbeidere som kom fra eller bodde på matrikulerte bruk i Nedenes amt (nåværende Aust-Agder fylke). Siden bøndene i Østre Moland var aktører i oppgaven, har jeg undersøkt hvem som eide alle matrikulerte bruk i herredet.

Kirkebøkene har vært en viktig kilde til å finne informasjon, når folketellingene har vært utilstrekkelige. Kilden er offentlig og troverdig. Kirkebøkene er digitalisert og gir informasjon om dåp, vigsel og død. Det er stort sett enkelt å finne informasjon, men håndskriften og

bruken av forkortelser kan være vanskelig å tyde. I et område med mange dissenterer kan man ikke regne med å finne alle i dåpsprotokollene. Det kan også være et problem når oppgitt fødested og kirkesogn ikke har samme navn eller når kirkesognet har endret seg.

Det kunne være en skam å få barn utenfor ekteskapet. «Uekte» ble tidligere brukt i kirkebøkene om disse barna. Jeg har derfor undersøkt om etableringen av storindustrien førte til fødsel av flere «uekte» barn i Østre Moland.

Statistisk sentralbyrå

Statistisk sentralbyrå er en offentlig kilde, som har data om en rekke aktuelle spørsmål. Kildene ligger tilgjengelig på nettet. Jeg har særlig benyttet meg av valgresultatene ved stortingsvalgene i perioden 1906-1921. Valgoppslutning og resultater på herreds-, krets- og amtsnivå har blitt brukt for å analysere det politiske området.

Jeg har også brukt SSB til å finne informasjon om gjennomsnittlig giftemålsalder og aldersfordeling i befolkningen, andelen dissenterer og størrelse på matrikulerte bruk.

Matrikkel 1905

Matrikkelen i 1905 ga en oversikt over alle matrikulerte bruk i Nedenes amt. Hvert herred var registrert for seg etter gårdsnummer og bruksnummer. Hvert bruksnummer ble oppgitt med eiers navn og taksert skyld. Skylden var fra gammelt av et grunnlag for skattlegging av bøndene. I mangel av opplysninger om brukenes arealmessige størrelse har jeg brukt skyld, som en indikator på forskjeller mellom bøndene. Jeg har sammenlignet matrikkelen med informasjon i folketellingen i 1910. Sammenligningen viste at det hadde foregått en del eierskifter og bruksendringer i løpet av de fem årene, men sett i forhold til det store antall bruk var situasjonen relativt stabil. Matrikkelen i 1905 kan trolig gi et relativt troverdig bilde av eierforholdene i herred og amt.

1.2.7 Aviser

Avisene kan gi et bilde av det som rørte seg i lokalsamfunnet. Avisene var ofte den viktigste informasjonskilden til innbyggerne. Det er flere forhold ved avisene man må være kritisk til med hensyn til troverdighet. Avisene skulle selges, og dette kunne påvirke hvilke saker som ble prioritert. Avisene speilet en mannsdominert verden der lederne fikk komme til orde med meningene sine. Det er også viktig å vite at lokalavisene var knyttet til forskjellige partier, og avisene fikk dermed en politisk agenda.

Avisene er likevel en unik kilde til å finne stoff om virkelige hendelser. Jeg har valgt å lete etter stoff i tre arendalsaviser i årgangene 1912 -1919. Vestlandske Tidende var en konservativ avis, Agderposten var en venstreavis og Tiden var sosialistenes avis. Ved å bruke stoff fra alle tre avisene håper jeg å få en viss politisk balanse i forhold til aktuelle saker. Kommentarer og artikler i politiske saker var ofte tydelig partipolitiske. Redaksjonene i avisene var i midlertid svært selektive i forhold til hva de trykket fra lokalmiljøet. Tiden kunne derfor bli den eneste kilden i enkelte saker som angikk arbeiderne. På samme vis kunne Agderposten bli den eneste kilde i enkelte saker som angikk bøndene.

Avisene har vært svært viktige for å dokumentere det politiske området. I 1913 vedtok herredstyret i Østre Moland å ansette en referent, som skulle referere debatter og vedtak. Referatene ble trykket i alle tre avisene. De ga et unikt innblikk i herredstyrets indre liv. Det kan stilles spørsmål ved referentens uavhengighet, siden han var innvalgt som representant i herredstyret. Det er ingen ting som tyder på at referatene ble kontrollert og godkjent av herredstyret før trykking. I løpet av perioden kom det bare en håndfull innlegg i avisene fra andre herredstyrerepresentanter som følte seg feiltolket av referenten. Det er derfor grunn til å anse referatene som troverdige kilder.

Ellers har jeg lett etter artikler, kommentarer, innlegg og annonser som kan knyttes til Østre Moland, lokalpolitikken, industrien, arbeidere eller bønder.

1.2.8 Minnemateriale

Minnemateriale kan være en kilde til mer kunnskap om bøndene og arbeiderne.

Minnematerialet kan ha blitt til ved å svare skriftlig eller muntlig på nøye gjennomtenkte spørsmål. Ved å ta utgangspunkt i livsløpet til informantene, kan sammenhengen føre til at viktige hendelser dukker opp. Minnemateriale har noen utfordringer i forhold til kildekritikk. Informantene kan glemme eller huske feil. Hukommelsen er i følge Knut Kjeldstadli en aktiv prosess der vi konstruerer et bilde av vår egen fortid, som er til å leve med. Nyere erfaringer og holdninger kan også farge hukommelsen.⁷ Jeg har tenkt å bruke minnematerialet til å illustrere og supplere andre skriftlige kilder.

⁷ Kjeldstadli, K. 1999: 196

Institutt for sammenlignende kulturforskning

Instituttet har drevet forskning på gårds- og grannesamfunn fra og med midten av førtitallet. Materialet er arkivert på Riksarkivet i Oslo. I dette materialet finnes det et omfattende intervju med bonden **Jens Brækka** fra Østre Moland. Intervjuet handlet om det gamle bondesamfunnet i den indre delen av herredet. Det fantes ikke noe tilsvarende intervju med personer fra kystbygda Stokken. Det fantes i midlertid en mer kortfattet beskrivelse fra Tromøya, som kunne gi relevant informasjon. Informanten viste seg å være min far! Det er vanskelig å forholde seg kildekritisk til min egen familiehistorie og bakgrunn. Jeg har derfor valgt å legge hovedvekten på informanten fra Moland.

Er informasjonen troverdig? Jeg vil tro at instituttet gjorde undersøkelser for å finne troverdige bønder til intervjuet. Jens Brækka var født i 1872 og var et øyenvitne til mange av endringene i jordbrukssamfunnet. Både Jens Brækka og min far (1921-2000) var aktive i lokalpolitikken og i landbruksorganisasjonene. Det er derfor grunn til å tro at de var ansett som troverdige i sin samtid.

Minneprosjekt Eydehavn

Intervjuene til minneprosjektet ble foretatt i perioden 2005-2006, og i alt 17 personer med tilknytning til Eydehavn ble intervjuet. Materialet var personlig og ikke tilgjengelig for offentligheten. Jeg har fått tilgang til å bruke kildene mot å anonymisere informantene. Informantene har ikke vært øyenvitner til hendelser i perioden 1912-1919, men i familiehistoriene deres kom det frem interessante observasjoner. I tillegg til minneprosjektet finnes det også noen korte nedskrevne minner fra personer som opplevde etableringsfasen på Eydehavn.

2 Arbeidere og bønder i Østre Moland ved etableringen av storindustrien

I 1912 startet byggingen av Smelteverket i Østre Moland, og kulturmøtet mellom bøndene og de nye arbeiderne ble en realitet. Før jeg tar fatt på endringene, som kulturmøtet førte til, er det viktig å finne bakgrunnsstoff om Østre Moland og bedriftene som etablerte seg der. Hvem var arbeiderne som arbeidet i storindustrien? Hvem var bøndene som bodde i Østre Moland? Dette skal kapittel 2 handle om.

2.1 Østre Moland

Østre Moland ble opprettet som eget formannskapsdistrikt i 1837. Herredet hadde over 11 000 innbyggere i 1878, og det dekket store områder øst for Arendal. Strandstedet Barbu var administrativt senter og den mest folkerike delen av herredet. Innbyggerne i Barbu, Stokken og Tromøy sognet til Tromøy kirke, mens Moland hadde egen sognekirke. I 1878 ble herredet delt i tre, og Barbu og Tromøy ble selvstendige herreder. Stokken ble annekssogn til Moland. Østre Moland hadde omtrent 2500 innbyggere etter delingen.⁸

Kart over kommunene i Aust-Agder fylke i 1920

Kilde: Slettan 1998:16

⁸ Aust-Agder Kulturhistoriske senter, Austre Moland kommune;
http://www.arkivportalen.no/side/aktor/detaljer?aktorId=no-AAKS_arkiv000000005586

«Ved denne sognedeling fik bygden et noksaa selvstændigt styre», skrev stortingsmann og herredstyremedlem Guttorm Fløistad i avisartikkelen «Stokken. Lidt bygdehistorie».⁹ Moland og Stokken hadde separate budsjetter for kirke, skole og fattige. Sognene ble lignet hver for seg fra med 1909.¹⁰ Den politiske «unionen» mellom Moland og Stokken var konfliktfylt, og 1. juli 1919 ble Østre Moland delt i Stokken og Austre Moland kommune.

I følge Jens Brækka var Moland en jordbruksbygd. I den indre delen av sognet hadde mange av gårdene sin hovedinntekt fra skogen og sagbruksvirksomhet.¹¹ I Stokken hadde ikke jordbruket den samme betydning som i Moland. Næringsgrunnlaget i sognet var mer allsidig med gruvedrift, sagbruk, skipsbygging og skipsfart.¹² Konkurransen fra dampskip og dårlige konjunkturer rammet Sørlandskysten i 1880-årene. Kystregionen var preget av krise i perioden 1890-1910.¹³ Krisen førte til nedlegging av gruvedriften og innskrenkninger i skipsbyggingen i Stokken. Etter århundreskiftet var dampsga ved Dyvik, sagbruket på Sagene, Arendal Feltspatmølle og Saltrød Smelteri viktige arbeidsplasser i Stokken.¹⁴

I bygdeboka «Trek fra Stokkens historie» sammenlignet Harald Berntsen befolkningsutviklingen i Moland og Stokken med utgangspunkt i folketellingene.

Tabell 2.1 Befolkningsutvikling i Stokken og Moland i perioden 1890-1920

År	1890	1900	1910	1920
Stokken	1006	940	679	1683
Moland	1340	1306	1400	1289

Kilde: Berntsen 1981: 178

I følge tabell 2.1 ble det ingen markert befolkningsendring i Moland før i 1910-1920. Dette stemmer godt med det Jens Brækka fortalte fra bygden. «I 1880 og 90-årene drog mange unge menn og kvinner til Amerika, uten at det voldt vanskeligheter i arbeidslivet. Det var først etter krigen 1914-18 at flukten fra landet til byerne tok til saa smaatt.»¹⁵ Stokkens befolkningsutvikling var annerledes enn i Moland. Det var en kraftig befolkningsnedgang frem til etableringen av storindustrien. Guttorm Fløistad beskrev i en artikkel i Tiden hvordan

⁹ Tiden, 18.3.1913

¹⁰ Østre Moland forhandlingsprotokoll, 15.3.1915, 19.10.1911

¹¹ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.3

¹² Berntsen 1981: 17

¹³ Slettan 1998: 417-421

¹⁴ Berntsen 1981: 17, 205-208

¹⁵ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål: 1.25

krisen rammet bygden. Utvandringen til Amerika ble redningen for mange av Stokkens innbyggere.

- og nu blev det laake tider for Stokken med nød og savn i saa mangen heim.... og folk strauk til Amerika, der fra nu av blev bygdens viktigste næringsvei. Hvad Amerika har været for Stokken i siste 40 aar er det vanskelig for dem, der ikke kjenner forholdene, aa forstaa, og hvor mange skyggesider her end er ved utvandringer, saa skal det siges, at for Stokken saa var utvandringen det som reddet bygden fra økonomisk undergang.¹⁶

I følge Helge Røed kan den store utvandringen fra Agder ha bidratt til å redusere det sosiale trykket og den sosiale polariseringen i landsdelen.¹⁷ Etableringen av storindustrien førte til mer enn en fordobling av befolkningen i Stokken mellom 1912 og 1920.

2.2 Storindustrien i Østre Moland, 1912-1919

Industrialiseringen i Østre Moland kom i stand som følge av ingeniøren, investoren og gründeren Sam Eydes interesse for å ta i bruk ledige kraftressurser ved utbyggingen av Bøylefoss i 1911. Staksnes i Stokken ble valgt på grunn av gode havneforhold og egnede arealer for industrietablering.¹⁸

2.2.1 A/S Arendal Smelteverk

Bedriften ble konstituert ved generalforsamling i mars 1912, og hadde i hovedsak tyske eierinteresser. Anleggsdriften startet allerede sommeren 1912.¹⁹

Arendal Smelteverk 26.8.1913, Fotografi Aust-Agder kulturhistoriske senter.

¹⁶ Tiden, 22.3.1913

¹⁷ Røed 2009: 167

¹⁸ Dannevig 1962: 14-18

¹⁹ Dannevig 1962: 18-24

Arbeideren Carl William Andersen ga uttrykk for optimismen utbyggingen førte til.

Alt dette skapte liv og røre i den før så stille grend. Det var ikke så lite av et eventyr for befolkningen i bygden, ja vi kan godt ta med nabobygdene med. Det ble plutselig gode tider med arbeid for alle og flere til. Hus og eiendom steg i verdi, det ble bedre forbindelse med Arendal, det ble telefon og posthus og landhandleri.²⁰

12. juli 1913 ble A/S Arendal Smelteverk høytidelig åpnet, og produksjonen av silisiumkarbid og korund (slipestoffer) startet opp. Produksjonen møtte mange problemer på grunn av kapitalmangel og avsetningsvansker. Krigsutbruddet sommeren 1914 førte til innskrenkninger og oppsigelser, men produksjonen ble opprettholdt i begrenset omfang.²¹ Fra 1915 ble krigskonjunktorene positive for Smelteverket, og hjemkjøp av aksjer og norsk ledelse lettet driften. Bedriften gikk med store overskudd i 1916-1917. I de siste krigsårene ble det også satset på elektrodeproduksjon og rujern.²² 1918-1919 ble en urolig periode med store lagre og prisnedgang. I 1919 var det full driftsstans i flere måneder på grunn av streik. Underskuddet i 1919 var på 1,8 millioner kroner, men bedriften klarte å holde driften i gang.²³

2.2.2 Det Norske nitridaktieselskap

Det franske selskapet Pechiney søkte kontakt med Sam Eyde i 1911-1912. De ønsket å bygge en fabrikk for nitridproduksjon (gjødsel). Bedriften var avhengig av en gunstig kraftproduksjon og en god havn. På grunn av en feilslått og ulønnsom prosess i den tiltenkte gjødselproduksjonen, gikk man i stedet inn for aluminiumsproduksjon. Fabrikknavnet ble imidlertid beholdt. Selskapet sørget for full fransk kontroll over produksjonen ved at alle viktige beslutninger skulle vedtas i et styre der franskmennene hadde flertall. Produksjonen startet opp 16.5.1914.²⁴

Krigen førte til utsettelse av videre utbygging, bestillinger ble annullert, arbeidsstokken ble nedbemannet og franskmennene innførte forbud mot eksport. Bedriften fortsatte imidlertid produksjonen en kort tid, men stoppet så opp frem til september 1915. Da ble forbudet opphevet, og bedriften ble bygd ut for større aluminiumsproduksjon. Det ble også satset på produksjon av elektroder, men denne produksjonen kom ikke i gang før i 1918.²⁵ Nitriden var på randen av konkurs i 1918. Årsakene var dyrtiden som påvirket utbyggingskostnadene,

²⁰ Kollenborg 1962: 33-34

²¹ Dannevig 1962: 33-39

²² Dannevig 1962: 43-48

²³ Dannevig 1962: 49-51

²⁴ Kollenborg 1962: 25, 31, 35-36

²⁵ Berntsen 1981: 262-264

arbeidslønningene var høye og revolusjonen i Russland førte til at Russland ikke betalte for seg. De franske eierne klarte å håndtere krisen, og regnskapet ble gjort opp med overskudd i 1918 og 1919. Nitriden ble rammet av streik både i 1918 og 1919.²⁶

2.3 Teori

Fra og med andre halvdel av 1800-tallet ble det gamle stands- og privilegiesamfunnet gradvis erstattet av et klassesamfunn der yrke og økonomi bestemte sosial rang.²⁷ I de første tiårene av 1900-tallet økte arbeiderbevegelsen sin politiske innflytelse samtidig som en egen arbeideridentitet og et klassefellesskap ble formet. Bevegelsen bygde sin ideologi på marxistisk konfliktteori hvor klassekampen var sentral. Samfunnsskissene kjempet om kontrollen over produksjonsforholdene. Produksjonsforholdene var tett knyttet til vareproduksjonen der arbeiderne kunne bli utnyttet som selgere av arbeidskraft. Økonomiske og sosiale forhold var bestemmende for den historiske utvikling og for menneskets klassebevissthet.²⁸ I følge Marx kunne klasse bli oppfattet «an sich» eller «für sich», som en objektiv eller subjektiv klasse. Objektiv klasse var knyttet til utbyttingsforholdet mellom kapitalistene og arbeiderne, mens subjektiv klasse handlet om å bli bevisst sin egen objektive klassetilhørighet.²⁹ I Norge ble kapitalistene i borgerskapet regnet som arbeiderklassens klassemotstander til langt ut på 1930-tallet.³⁰

Var bøndene en egen klasse? Kunne forholdet mellom arbeidere og bønder bli beskrevet som en klassekamp? Olav Rovde skrev i artikkelen «Bonde-, småbrukar- og arbeidarrørsla» at det eksisterte et ikke-forhold mellom arbeiderbevegelsen og bøndene.³¹ I klassehenseende kunne bøndene bli regnet som en del av borgerskapet og i andre tilfeller som en egen klasse.³² Selv om arbeiderbevegelsen hadde en uklar klasseforståelse i forhold til bøndene, eksisterte det tydelige spenninger mellom bondeinteressene og arbeiderbevegelsen både politisk og ideologisk.³³ Motsetningene eskalerte særlig under 1. verdenskrig. I følge Knut Kjeldstadli førte de økte motsetningene til at klassekampen i Norge kunne beskrives som et trekantforhold mellom arbeid – kapital – bonde.³⁴

²⁶ Berntsen 1981: 265-266, 359-362

²⁷ Nerbøvik 1999: 85

²⁸ Vaags 2004: 82-84

²⁹ Beldo- Klausen, 2007: 3, http://www.dps.aau.dk/fileadmin/user_upload/ime/CCWS/workingpapers/2007-50-Klasser-Trond-Beldo-Klausen.pdf

³⁰ Kjeldstadli, K. 1978: 82-83

³¹ Rovde 2000: 57

³² Kjeldstadli, K. 1978: 84

³³ Rovde 2000: 57

³⁴ Kjeldstadli, K. 1978: 84

Klassekampen mellom arbeidere og bønder var i liten grad knyttet til objektive klasseforhold. Motsetningsforholdet var heller knyttet til den subjektive dimensjonen ved klassen, som E. P. Thompson beskrev i boken «The making of the English working class». Han definerte klasse slik:

And class happens when some men, as a result of common experiences (inherited or shared), feel and articulate the identity of their interests as between themselves, and against other men whose interest are different from (and usually opposed to) theirs.

Klasse var ikke en struktur eller en kategori, men en felles erfaring som oppstod gjennom samhandling. Klassebevisstheten ble formet gjennom erfaringer med produksjonsforholdene, men det var først når interessefellesskapet ble oppfattet at klasse kunne brukes om gruppens medlemmer. Gjennom kulturen kom klassebevisstheten til uttrykk som tradisjoner, verdier, ideer og institusjoner.³⁵ I Østre Moland kom arbeidernes erfaringer med bøndene i det politiske området frem i et innlegg i Tiden før valget i 1913. Bøndene ble oppfattet som en klassemotstander av arbeiderklassen. Jeg mener derfor at det var grunnlag for å beskrive forholdet mellom bøndene og arbeiderne i Østre Moland som en klassekamp.

Bønderne sørger for at faa sin egen klasse repræsenteret i herredstyret. De stiller ikke op en arbeider og stemmer heller ikke paa en arbeider, uden de føler sig sikker paa at han i alt væsentlig staar paa deres side og vil støtte dem i herredstyret. Arbeiderne maa gjøre likedan. De maa ikke hjælpe til at faa ind i herredstyret saadanne mænd, som er mod arbeidernes interesser. Lad os ikke være saa snille at vi støtter vore motstandere paa vor egen classes bekostning.³⁶

Arbeidernes klassebevissthet kan ha hatt betydning for forholdet mellom arbeiderne og bøndene. Edvard Bull mente at man kunne finne fem forskjellige nivåer av klassebevissthet.

1. *Alle som ville svare ja om de ble spurt: Er du arbeider?*
2. *De som mener at alle arbeidere ved en bedrift eller i et lokalsamfunn har felles interesser. «Lokal klassebevissthet».*
3. *De som mener at arbeidernes interesser i hovedsak står i motsetning til arbeidskjøpernes.*
4. *De som søker styrke i samhold med arbeidere utenfor det lokale. «Landsomfattende klassebevissthet».*

³⁵ E. P. Thompson 1966: 9-10

³⁶ Tiden, 30.8.1913

5. *De som mener at alle arbeidere skal holde sammen mot det kapitalistiske system og den bestående stat, for en sosial revolusjon. «Revolusjonær klassebevissthet».*³⁷

Klassebevisstheten økte gradvis ved at arbeidernes kollektive interesser ble sterkere og motsetningsforholdet skarpere. I det politiske området kan en stemme på et sosialistisk parti indikere en arbeiderklassebevissthet. Stemmegivningen kan tolkes som en tilknytning til politiske prinsipper i form av felles interesser og en oppfatning av hvem som var politiske motstandere. Oppslutning om fagbevegelsen kan også oppfattes som et tegn på klassebevissthet, der motsetningsforholdet til arbeidskjøperen kommer til uttrykk gjennom forhandling og streik. Kildene kan si noe om hvilke holdninger som var til stede, men det kan være vanskelig å identifisere hvilket klassebevissthetsnivå arbeiderbefolkningen hadde.

Sosiologen Pierre Bourdieu utviklet en teori for å beskrive forskjeller og konflikter mellom klasser. Teorien kan være et godt redskap til å beskrive forholdet mellom arbeiderne og bøndene. Bourdieu tok i bruk felt, habitus og kapital som sentrale begreper. Det sosiale rommet er oppdelt i mindre handlingsrom (felt) med sin egen logikk og egne regler. Det politiske området kan ses som et eget felt. Dynamikken i det politiske feltet kan sammenlignes med et spill, der spillerne kjemper om makt og dominans.³⁸

For å delta i spillet måtte aktørene ha en habitus som kjenner til og anerkjenner spillets regler. Habitus er varige disposisjoner som er tilpasset spillet i det aktuelle feltet. Alle aktører har sin egen habitus formet av sosial bakgrunn og oppvekst. Klassebevisstheten kan være en del av aktørenes habitus. De ulike klassene har en livsstil, som er et resultat av ubevisste valg som habitus fører til. Spillet favoriserer og reproducerer de dominante klassenes dominans. Ved å delta i spillet forsøker aktørene å forbedre sin posisjon i feltet.³⁹

I følge Orla Vigsø er politikken et felt for ideer og symbolsk kamp. Det politiske feltet består av et sentralfelt knyttet til storting, regjering og partiledelse og et periferfelt knyttet til det lokale eller fylkeskommunale. I sentralfeltet foregår det i hovedsak en kamp mellom de etablerte partiene, mens i periferfeltet har enkeltsaker og enkeltindivider mye større betydning. Selv om de politiske spillereglene er forskjellige i de to feltene, er periferfeltet integrert i sentralfeltet. I det politiske feltet er et mindretall av befolkningen politisk aktive. Innbyggerne delegerer makt til politikerne, men gjennom valg har stemmeberettigede

³⁷ Bull 1985: 241-243

³⁸ Bourdieu og Waquant 1993: 82-83

³⁹ Bourdieu 1995: 18-19, 44-45

mulighet til felle en dom over politikerne. Konkurransen i det politiske feltet gjør at det blir skapt forskjellige politiske produkter som innbyggerne må velge mellom. Partiene blir også deltakere i et politisk marked, der partiene kjemper mot hverandre, og der grupper eller individer innenfor partiet kjemper om innflytelse. Politikk handler om å overbevise folk, om at politikerne gjør det de sier. Talerens makt avhenger av størrelsen på gruppen som han representerer. Interesseorganisasjoner blir dermed entreprenører i det politiske marked.⁴⁰ En analyse av det politiske feltet i Østre Moland vil i hovedsak handle om periferifeltet, men avhengigheten av sentralfeltet vil vise seg i forbindelse med sentrale politiske saker og stortingsvalg.

Klassemotsetningene mellom aktørene blir bestemt av aktørenes kapital. I følge Bourdieu finnes det en form for økonomisk, kulturell og sosial kapital. I tillegg finnes det en overordnet symbolsk kapital, som tradisjonelt handler om ære. I dag kan verdier være en mer dekkende beskrivelse av den symbolske kapitalen. Kulturell kapital kaller Bourdieu for informasjonskapital. Den finnes i en kroppsliggjort form (livsstil og habitus), en objektivert form (for eksempel tilgang til bøker) og en institusjonell form (utdanning). I det politiske spillet ønsker aktørene å forbedre sin posisjon ved å øke sin totale kapital eller ved å endre sammensetningen av den. Det som var på spill i et felt, kaller Bourdieu for *illusio*.⁴¹

Hva kan være eksempler på de forskjellige kapitaltypene i det politiske feltet? I det politiske feltet foregår det en kamp om fordelingen av alle former for økonomiske ressurser (økonomisk kapital). De politiske aktørene har makt til å fordele de økonomiske ressursene i lokalsamfunnet, samtidig som aktuelle økonomiske spørsmål og egne interesser kan påvirke politikernes beslutninger og innbyggernes stemmegivning ved valg. Medlemskap i sosiale grupper (sosial kapital) kan gi muligheter til å forbedre aktørene posisjon i det politiske spillet. For bøndene var interesseorganisasjoner, som Landmandsforbundet og Småbrukerlaget, nært knyttet til det politiske feltet. For arbeiderne hadde fagorganisasjonene en tilsvarende betydning. Aktørenes sosiale bakgrunn, utdanning og hvor de er i livsløpet har betydning for valg av politisk ideologi. Livsstil og verdier i oppveksten former den kulturelle kapitalen og klassebevisstheten til aktørene. Verdier kan tolkes både som en symbolsk og kulturell kapital. Tilegnelsen av kultur foregår gjennom opplæring og umerkelig tilvenning i familiene, men skole og utdanning er også en viktig arena for kulturformidling. Bourdieu

⁴⁰ Vigsø: 10-15, <http://www.sprog.asb.dk/cbcom/WorkingPapers/WP3.pdf>

⁴¹ Bourdieu og Waquant 1993: 82-84, 104

hevder at undervisningssystemet reproducerer hierarkiene i den sosiale verden.⁴²

Hovedtyngden av aktørene i min oppgave var født i andre halvdel av 1800-tallet. Få hadde mulighet til videre utdanning utover grunnskolen. Jeg har derfor valgt å se bort fra utdanning som en viktig faktor i denne oppgaven.⁴³

Eksemplene over får ikke frem hvordan de forskjellige kapitaltypene kan konverteres i det politiske spillet. I omtalen av det politiske feltet brukes ofte politisk kapital. Politisk kapital har en kollektiv natur og assosieres med makt. Det har i midlertid vært vanskelig å finne klare definisjoner av den politiske kapitalen. Den politiske kapitalen kan ses som en blanding av økonomisk, kulturell og sosial kapital, der blandingsforholdet avhenger av det politiske markedet.⁴⁴

I «Berkeley Journal of Sociology» kritiserer professor Christian Joppke Bourdieus teori om sosial klasse. Han er kritisk til at Bourdieu setter likhetstegn mellom kultur og kapital, og dermed reduserer kulturen til et våpen der aktører kjemper om å maksimere sine materielle og symbolske belønninger. Han mener det er sterke beviser for at kampen om normer og verdier følger en annen logikk enn kampen om makt og belønning. Kapitalbegrepet gjør denne forskjellen utydelig.⁴⁵ I det politiske feltet er aktørenes verdier knyttet til maktfeltet, fordi aktørene kan stemme over verdirelaterte saker. I den forbindelse synes jeg at kapitalbegrepet er nyttig for å avdekke endringer i det politiske feltet.

Bourdieu har også blitt kritisert for at habitus gir lite rom til endring. I en samtale med Waquant imøtegikk Bourdieu denne kritikken. Habitus er et produkt av historien, som danner varige men ikke uforanderlige disposisjoner. I kriser, som ved klassekamp, kan aktørene stille spørsmål ved det selvfølgelige (doxa) og dermed endre sin praksis i feltet.⁴⁶

2.4 Hvem var arbeiderne?

Etableringen av storindustrien førte til at mange arbeidere flyttet til Østre Moland. De fikk mulighet til å påvirke det politiske feltet i herredet. Det er mange faktorer som kan ha påvirket arbeidernes stemmegiving og politiske tilhørighet. Livsstil og sosial bakgrunn kan i følge Bourdieu si noe om arbeidernes habitus og kulturelle kapital.

⁴² Bourdieu 1995: 44-45, 47

⁴³ Bourdieu 1995: 104-106

⁴⁴ Casey 2008: 1

⁴⁵ Joppke 1986: 58

⁴⁶ Bourdieu og Waquant 1993: 117-118

2.4.1 Arbeiderlivsstil

Som lønnsinntakere var inntekten av vesentlig betydning for levestandarden til arbeiderne. For arbeiderne var det viktig at inntekten var stor nok til å forhindre fattigdom. De fleste arbeidere var nok ikke blant de dårligst stilte i samfunnet. Løsarbeiderne var mest utsatte for å bli rammet av fattigdom, og det var ofte knyttet skam til å motta fattighjelp. Familiens levestandard var avhengig av hvor mange som var i husholdningen og alderen til barna. Hjemmeboende barn, som kunne bidra økonomisk, bedret levestandarden til familiene betraktelig. Barna måtte ta del i arbeidet hjemme og bidra økonomisk så fort de var gamle nok til å ta arbeid utenfor hjemmet. Mange av arbeiderne hadde flyttet bort fra familie og nettverk, og de ble derfor spesielt sårbare ved sykdom, arbeidsløshet og alderdom. I det politiske feltet var ofte Arbeiderpartiets sosioøkonomiske politikk synonymt med arbeiderpolitikk.⁴⁷

I 1912-1913 gikk i gjennomsnitt 50 % av husholdningsbudsjettet til mat og nesten 80 % var faste utgifter. Nøysomhet var nødvendig i forhold til ernæring, klær og bolig. Kostholdet bestod ofte av kaffe, brød, sirup og skummet melk. På kysten var fisk vanligere til middag enn kjøtt.⁴⁸ Arbeiderne på Eydehavn var avhengige av å kjøpe det meste av maten, men noen bakte brød, fisket og dyrket poteter for å drøye matbudsjettet.⁴⁹ Søndagene var ofte den eneste dagen i uka det ble servert kjøtt.⁵⁰ For de som levde under trange økonomiske forhold var knapphet på mat ikke uvanlig. Gustav Hansen fra Tromøy fortalte om dette. «Jo, vi ble kjent med små forhold, men jeg tror vi ikke hadde noe vondt av det. Ost på maten, hvem tenkte på slikt? Jeg husker så menn mer enn en gang at det var slutt på margarinen også».⁵¹

Minnene om måltider og mat står sentralt i arbeiderminnene. Dette viser hvor små marginer arbeiderfamiliene hadde hvis inntektene sviktet. Dersom far ble syk eller døde tidlig, var nøden ikke langt unna. Hansine Tønnesen vokste opp på slutten av 1800-tallet med en syk far. Hun fortalte at de bodde 6 stykker på et lite loftsrom. Moren måtte arbeide 12-timers dager for å skaffe penger til familien. Likevel måtte broren gå rundt i byen med en kurv for og «be» om brød, og det endte ofte opp med noen gamle skalker.⁵²

⁴⁷ Bjørnson 1990: 108

⁴⁸ Bjørnson 1990: 113-114

⁴⁹ Arbeiderminner Eydehavn, informant nr. 12 og 15

⁵⁰ Slettan og Try 1974: 133

⁵¹ Slettan og Try 1974: 99

⁵² Slettan og Try 1974: 119

Klærne var som oftest hjemmesydd, og de ble gjenbrukt og omsydd til de var helt utslitt.⁵³ Martin Olav Heske omtalte at klasseforskjellene var synlig i klær og sko. «... det var en psykisk pine for de fattiges barn - fordi disse på mange slags vis ble gjort oppmerksom på deres ofte mangelfulle bekledding, og på denne måten selv trodde at de var like elendige som klærne».⁵⁴ Blant de best stilte i arbeiderklassen ble respektabilitet etter hvert symbolisert gjennom å ha hjemmeværende hustruer, barn med hele og rene klær og stasstuer. Kravene til husstell, barneoppdragelse og utdanning økte, og klærne ble et symbol på ordnede forhold hjemme.⁵⁵

Familiene forsøkte å tilpasse boligens størrelse til hvor stor familien var, men på nye industristeder var det ofte knapphet på boliger. Den første tiden var preget av brakkeliv for mange av de tilreisende arbeiderne. Brakkene var i liten grad egnet for familier med barn. En av arbeiderne som begynte på Smelteverket i 1912 måtte vente noen år før familien kunne flytte til stedet. «Og e vil tru at han budde enten på brakke eller på hybel her nede i noen år, Så 4. januar 1917, då henta han familien i Tvedestrand. Då flytta dei til Eydehavn. Han hadde kjøpt en liten eiendom oppe i byen».⁵⁶

Når industribyggingen skjedde på landsbygda, måtte industriselskapene ofte bygge arbeiderboliger til sine ansatte. Arbeiderboligene på Eydehavn ble oppfattet som moderne av arbeiderne. Boligene hadde høy standard med elektrisk strøm, vannklosett, bad i kjelleren (delt med andre), varmtvann på kjøkkenet og to soverom.⁵⁷

Arbeiderboligene på Eydehavn i 1914, fotografi Aust-Agder kulturhistoriske senter

⁵³ Bjørnson 1990: 114

⁵⁴ Slettan og Try 1974: 115

⁵⁵ Bjørnson 1990: 123

⁵⁶ Minnemateriale Eydehavn: informant nr. 1

⁵⁷ Minnemateriale Eydehavn: informant nr. 1

På 1800-tallet var det vanlig med 5-6 barn i hver familie, men i perioden 1900-1910 falt fødselstallene i landet. Fødselsraten falt først i overklassen og middelklassen, mens arbeiderklassen var noe senere ute.⁵⁸ De store familiene virket ikke bare inn på levestandarden, men førte også til trangboddhet. Mange av arbeiderfamiliene leide også ut rom for å bedre på økonomien. En av informantene fra Eydehavn fortalte at de var seks familiemedlemmer som delte en treroms leilighet i arbeiderboligene.⁵⁹ N. H. beskrev fabrikkarbeiderens slitsomme livsstil i Tiden 5.10.1918.

Jeg møtte ham i dag som jeg har møtt ham saa mangen gang. Sliten og træt sleper han sig hjem fra slitets krav. Og overalt paa hans klær, dette svarte kulstøv fra fabrikkens smelteovn. Nu skal han hjem. Til det vakre lille hus som han deler med tre andre. Til de smaa koselige stuer som er fyldt av logerende fremmedfolk. Til os av svette og kulrøk, til larm og skraal fra de fire familiers barn.....

2.4.2 Langreiste eller kortreiste arbeidere?

Hvor kom arbeiderne fra? Kom de fra nærmiljøet eller hadde de reist langt for å finne arbeid?

En som het Bjørnar. Han gikk i min klasse og han var alle, alle slags dialekter kom jo til bygda den gang. Men enkelte husker en godt, og det var første gangen han skulle lese et stykke fra leseboka, da..... Og når han begynte med bergens-dialekt, da begynte vi å le..... for vi var ikke vant til å høre sånn en dialekt.⁶⁰

Tilflyttede arbeidere kunne ha en kultur som skilte seg ut i fra den lokale kulturen. Kulturforskjellene mellom landsdelene og mellom landene varierte. Dette kunne ha betydning for utvikling av ulike typer habitus. Gabriel Øidne viste at det var forskjeller mellom folkelynnene på Østlandet og Vestlandet. Han beskrev to kulturregioner, der «Fjell- og fjord-Norge» stod i motsetning til det han kalte «Den mørke kyststripe» på Sør- og Vestlands-kysten. «Fjell- og fjord-Norge» ble kjennetegnet av målsak, grundtvigianisme og bondereising. Politisk stod Venstre sterkt frem til 1920-årene, da Bondepartiet og Arbeiderpartiet kom sterkere på banen. «Den mørke kyststripa» var preget av holdssak og pietisme, og politisk gikk støtten i en mer konservativ retning. Langs kysten var Venstre det dominerende parti.⁶¹ Motsetningsforholdet kom også frem i forskningen til Stein Rokkan. Forskningen hans vil bli nærmere presentert i slutten av kapittelet. Geografisk rekruttering

⁵⁸ Bjørnson 1990: 119

⁵⁹ Minnemateriale Eydehavn: informant nr. 1

⁶⁰ Minnemateriale Eydehavn: informant NN

⁶¹ Øidne 1975: 46-47, 52-53

kan derfor ha betydning for arbeidernes politisk orientering og hvilke politiske saker som ble ansett for å være viktige.

I tabellen under har jeg plassert arbeiderenes fødested og hjemstavn i forhold til amt og utlendingene i forhold til land. Jeg har valgt å bruke betegnelsen og skrivemåten på amtene slik de var i bruk i 1905. Kategorien «Ukjent» inneholder arbeidere med manglende opplysninger eller opplysninger jeg ikke har klart å tolke.

Tabell 2.2 Arbeidernes fødested og hjemstavn etter geografisk inndeling

Land/amt	Fødested	Hjemstavn	Land/amt	Fødested	Hjemstavn
Akershus	8	8	Smaalenene	16	10
Bergen	14	10	Stavanger	10	4
Bratsberg	42	42	Søndre Bergenhus	3	4
Buskerud	9	8	Søndre Trondhjem	5	6
Hedemarken	11	7	Tromsø	1	0
Jarlsberg og Larvik	8	3	Danmark	5	2
Kristiania	16	19	Finland	4	2
Kristians	10	7	Italia	1	1
Lister og Mandal	39	26	Sverige	70	37
Nedenes	845	933	Tyskland	5	1
Nordland	6	2	USA	7	0
Nordre Bergenhus	9	5	Ukjent	10	18
Nordre Trondhjem	1	3			
Romsdal	10	7	Sum	1165	1165

Kilder: Arendal Smelteverk, arbeiderfortegnelser/personalkort, folketellinger og kirkebøker

I følge tabell 2.2 var rekrutteringen fra Nedenes amt svært dominerende (73 %).

Rekrutteringen av svensker (6 %) var også stor sett i forhold til rekrutteringen fra andre landsdeler i Norge. Utlendingene var mer tallrike enn vestlendinger, trøndere og nordlendinger til sammen. Det kan se ut til at veien fra utlandet til Nedenes amt var «kortere» enn fra mange andre landsdeler i Norge. Arbeidere, som var født i USA, var norskamerikanere, som flyttet tilbake til foreldrenes hjemtrakter. Den langvarige kontakten mellom Nedenes amt og utlandet kan forklare hvorfor mange utlendinger fant veien til storindustrien i Østre Moland.

80 % av arbeiderne hadde Nedenes amt som sin hjemstavn. En del av arbeiderne var derfor innflyttere til amtet før industrialiseringen av Østre Moland begynte. Jeg kommer til å bruke forholdene på Agder som et referansegrunnlag i den videre drøftingen av arbeidernes kulturelle bakgrunn. Jeg mener at den store dominansen av arbeidere som var født eller bosatt i Nedenes amt kan forsvare en slik avgrensning.

Sett med dagens «briller» kan det være vanskelig å avgjøre hvem som var kortreiste eller langreiste. Kommunikasjonene var adskillig mer tungvinte enn i dag, og reisetid og tilgjengelighet avgjorde hva arbeiderne oppfattet som langt eller kort. Ferdsel langs kysten med båt var enklere og lettere tilgjengelig enn ferdsel langs bygdeveier i innlandet. Arbeidere, som kom reisende fra områder utenfor Nedenes amt, oppfattet seg sannsynligvis som langreiste.

Utenom sørlendingene var det arbeidere fra Østlandet som dominerte arbeidsstokken. En av informantene på Eydehavn fortalte at mange arbeidere kom fra Telemark, men at de fleste kom fra nærområdene til industribedriftene.

De andre som flytta hit kom stort sett østentil. Der var ikkje veiforbindelse vestover til Eydehavn, men du kan sei at der kom veldig mange i fra Øvre Telemark, i fra Notodden-distriktet. En kan nevne navner som Haugmoen og Beiler. Det er typiske telemarksnavn. Men så kom der nok, i likhet med min familie, mange fra Nes Verk, Holt, Vegårdsheia, Dypvåg, Tvedestrand og bosatte seg i bedriftens boliger her på Eydehavn. Det var nok en del fra Tromøya, men Nitriden etablerte jo boliger, fem boliger på Tromøya, så der var mange som folk som budde på Tromøya, som jobba då i første rekke på Nitriden.⁶²

Geografisk strakte Nedenes amt seg fra Setesdal i nord til kyststripen fra Høvåg i vest og til Risør i øst. Avstandene innen amtet kan også ha vært lange for de tilreisende arbeiderne. Jeg har derfor undersøkt fødested og hjemstavn på herredsnivå til arbeiderne som kom fra Nedenes amt. Som det fremgikk i kapittel 2.1 var det flere grensejusteringer mellom herredene i siste halvdel av 1800-tallet. Dette gjør det komplisert å plassere arbeiderne korrekt i forhold til Arendal, Barbu og Tromøy. Arbeiderne var heller ikke så nøye i stedsangivelsen. Mange av arbeidere brukte Arendal som fødested, selv om jeg fant dem i kirkebøkene til Barbu. For å forenkle har jeg valgt å slå sammen Arendal og Barbu i denne fremstillingen. Nærheten til arbeidsplassen blir i liten grad blir påvirket av min geografiske unøyaktighet. Navnene på herredene er skrevet som i matrikkelen i 1905.

⁶² Arbeiderminner Eydehavn, informant nr. 1

Tabell 2.3 Nedenesarbeidernes fødested og hjemstavn på herredsnivå

Fødested	Fødested	Hjemstavn	Fødested	Fødested	Hjemstavn
Aamli	27	24	Iveland	4	3
Arendal	122	183	Landvik	1	3
Bygland	1	0	Mykland	5	2
Dybvaag	42	38	Risør	12	23
Eide	1	2	Sønedeled	19	18
Evje	6	3	Tromø	62	75
Fjære	15	12	Tvedestrand	59	51
Flostad	48	60	Valle	2	0
Froland	44	40	Vegaarsheien	44	26
Gjerstad	28	21	Vegusdal	1	1
Grimstad	6	7	Vestre Moland	3	6
Herefoss	6	2	Øiestad	42	53
Hisø	20	18	Østre Moland	76	108
Holt	148	153			
Hornes	1	1	Sum	845	933

Kilde: Arendal Smelteverk, arbeiderfortegnelser/personalkort, folketellinger og kirkebøker

I følge kartet over Aust-Agder fylke var Østre Moland var nabo til Arendal, Tvedestrand, Tromøy, Flosta, Dybvåg, Holt, Åmli, Froland og Øiestad. 670 av arbeiderne var født i disse byene og herredene. Det vil si at omtrent 80 % av arbeiderne fra Nedenes amt var født i relativt kort avstand til industristedet. Det er grunn til å tro at arbeiderne fra naboherredene regnet seg som kortreiste, da de tok arbeid i storindustrien. Rekrutteringen viste en tydelig dominans av arbeidere født øst i amtet. Holt og Arendal var det vanligste fødestedet til arbeiderne. I følge Harald Berntsen kom mange av arbeiderne fra Nes Verk (jernverk) i Holt.⁶³

Andelen av arbeidere, som hadde hjemstavn i nærområdet til industristedet, var også omtrent 80 %. Det hadde imidlertid foregått en flytting fra utkantene til Arendal. Flyttingen fra

⁶³ Berntsen 1981: 304

landsbygda til byen var et velkjent fenomen i denne perioden.⁶⁴ Østre Moland, Fløsta og Tromøy var herreder der både «innfødte» og innflyttere tok arbeid i storindustrien. Det var nok attraktivt med en arbeidsplass der arbeiderne ikke trengte å flytte fra hjemstedet.

Den geografiske rekrutteringen til industrien i Østre Moland var annerledes enn på Rjukan. I følge Sverre Kjeldstadli kom arbeiderne på Rjukan fra store deler av landet. I 1910 var det flere utlendinger enn innfødte tinndøler på Saaheim.⁶⁵ Sauda var i følge Kjartan Fløgstad et eksempel på et industristed der industrien stort sett rekrutterte arbeidere fra lokalmiljøet. Industrialiseringen førte ikke til et ideologisk brudd med lokalkulturen. Arbeiderbevegelsen fikk ikke politisk hegemoni i Sauda.⁶⁶

Edvard Bull skrev om sammenhengen mellom lokal arbeiderrekruttering og manglende politisk radikalitet i sin avhandling «Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd». Bull undersøkte tre forskjellige industriområder innen sagbruksnæringen i Smaalenene (Østfold). Han tok utgangspunkt i en hypotese om at arbeidermiljøene vil arte seg forskjellig om arbeiderne var innfødte eller innflyttere langveisfra. Aldersfordeling og sosial bakgrunn kunne også være viktige faktorer.⁶⁷ Han konkluderte med at en protestholdning og oppslutning om fagorganisasjon og sosialdemokratiet var avhengig av en rask industrialisering. Nydannelse av arbeiderklassen ved fjerninnflytting så ut til å skape en protestholdning, men det trengte ikke være en nødvendig forutsetning. Innfødte kunne også få en protestholdning ved store konjunktursvingninger og manglende autoritet i ledelsen.⁶⁸ Edvard Bulls avhandling var knyttet til en tidlig fase av industrialiseringen av Norge, men det er grunn til å tro at hans funn kan ha gyldighet for perioden etter 1900. Tallmaterialet mitt kan derfor tyde på at dominansen av arbeidere fra nærområdet kan ha disponert for en ikke-protesterende habitus.

En ung arbeidsstokk kan også disponere for det Edvard Bull kaller «radikalisme». De unge var også ofte uten familieforpliktelser, og dette kunne skape større rom for opposisjon. De risikerte ikke like mye som familiefedre med en stor forsørgelsesbyrde.⁶⁹ Jeg har beregnet alderen til arbeidere ved 1390 ansettelsesdatoer. Noen av arbeiderne manglet fødselsdato eller ansettelsesdato, slik at antallet var noe lavere enn alle registrerte ansettelsesdatoer (1399).

⁶⁴ Nerbøvik 1999:36

⁶⁵ Kjeldstadli, S. 1943: 93

⁶⁶ Fløgstad 1990: 92

⁶⁷ Bull 1972: 6

⁶⁸ Bull 1972: 370

⁶⁹ Bull 1972: 369-370

Tabell 2.4 Alder ved ansettelse i storindustrien i Østre Moland

Aldersgrupper	Antall
13-19	282
20-29	504
30-39	300
40-49	186
50-59	91
60-69	23
70-79	4
Sum	1390

Kilder: Arendal Smelteverk, arbeiderfortegnelser

Det kan være relevant å sammenligne alderssammensetningen blant arbeiderne med SSBs statistikk for folkemengden i forskjellige aldersgrupper i 1910. I følge SSB utgjorde aldersgruppen 16-44 år 39,2 % av befolkningen.⁷⁰ 78 % av arbeiderne i storindustrien var i aldersgruppen 13-39 år. Arbeidsstokken i storindustrien var derfor ung i forhold til befolkningssammensetningen. Dette kan ha disponert for en mer radikal habitus.

Radikalitet kan også avhenge av om arbeiderne var gift og hadde forsørgelsesbyrde. Giftermålsalderen for menn var i følge SSB 29,4 år i perioden 1911-1915 og 29,0 år i perioden 1916-1920.⁷¹ Tabell 2.4 viste at nær halvparten av arbeiderne var under 30 år da de ble ansatt. Statistisk sett kan tallene tyde på at det var mange ugifte arbeidere på Eydehavn, men jeg har ikke grunnlag i tallmaterialet til å si at de dominerte arbeidsstokken. Med utgangspunkt i folketellingene i 1910 fant jeg at 328 (28 %) av arbeiderne var gift, men tallene fra folketellingen kan i beste fall si noe om situasjonen tidlig i perioden. Antallet gifte arbeidere i min undersøkelse var sannsynligvis for lavt. Grunnlaget er for svakt til å si noe sikkert om forholdet mellom gifte arbeidere og radikalitet.

Svenskene var den dominerende gruppen av utlendinger som begynte å arbeide på Smelteverket. Omtrent halvparten av svenskene hadde sin hjemstavn i Nedenes eller andre steder i Norge. I følge J. E. Myhre var flyttestrømmen fra Sverige til Norge påfallende jevn i perioden fra 1866 til årene før unionsoppløsningen, og på Sørlandet fulgte den de økonomiske

⁷⁰ <https://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-5.html>

⁷¹ <http://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-3-26t.txt>

konjunktorene.⁷² I perioden 1833-1874 skjedde det en befolkningsvekst i Stokken på grunn av oppgang i skipsbygging og sjøfart. I følge Harald Berntsen kom det svensker til Stokken som fikk arbeid som tjenestefolk, sjøfolk og skipstømmere i denne perioden.⁷³ Jens Brækka fortalte at det kom svenske tjenere til herredet fra Bohuslänstraktene i 1870-80-årene.⁷⁴ Kjell Bråstad har skrevet om den svenske innvandringen til Arendal på 1800-tallet. Den store befolkningsøkningen i Sverige drev i følge Bråstad mange svensker fra Bohuslän, Dalsland og Värmland til Norge for å finne arbeid. Innvandrerne fra Bohuslän kom ofte med skip til kysten av Nedenes. Noen slo seg ned, mens andre arbeidet sesongvis.⁷⁵ Vi kan derfor regne med at befolkningen i Østre Moland var vel kjent med svenskene før tilflyttingen til storindustrien begynte i 1912.

Frank Meyer drøftet i artikkelen «Asien begynner i Malmø» nasjonale habitusforskjeller mellom de skandinaviske landene. Med utgangspunkt i mellomkrigstiden undersøkte han forskjeller mellom Norge, Sverige og Danmark. Han fant at det var grunnleggende forskjeller mellom Danmark og Norge på den ene siden og Sverige på den andre. Den svenske habitusen var mer preget av militære normer og verdier. Svenskene var mer strenge i forhold til tiltaleformer, var mer nøytrale overfor fremmede og hadde flere symboler for underdanighet. Habitusen var også mer preget av affektkontroll, og orden hadde stor verdi.⁷⁶

Førte de nasjonale habitusforskjellene til problemer for svenskene i Norge? I følge Bråstad ble ikke svenskene isolert i befolkningen. Kirkebøkene viste at svenske kvinner og menn i Arendals-området giftet seg med nordmenn. Svenskene tilpasset seg det norske samfunnet ved å fornorske navnene sine. I arbeiderlistene ved Smelteverket var nesten alle svenske etternavn som kunne endt på –son endret til -sen. Det var vanlig å gi doble fornavn, slik at Johan (typisk svensk) ble satt sammen med for eksempel Kristian (som ble regnet som typisk norsk). Barna kunne velge hvilket navn de ville bruke. Holdningene til svenskene varierte med konjunktorene. I Arendal ble det et sammenbrudd i økonomien i 1886. Årsakene var at konjunktorene i seilskipsnæringen ble dårligere. I tillegg gikk privatbanken i Arendal konkurs på grunn av underslag.⁷⁷ Arbeidsledigheten, som følge av krakket, førte til dannelsen av Samholdsbevegelsen. Et av punktene i Samholdsbevegelsens program handlet om å forhindre

⁷² Myhre 2003: 261-262

⁷³ Berntsen 1981: 55

⁷⁴ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.13

⁷⁵ Bråstad 1990: 81-88

⁷⁶ Meyer 1998: 256-260

⁷⁷ Slettan 1998: 402

innvandring av fremmede arbeidere. Foreningen stiftet Det norske Arbeiderparti i Arendal året etter.⁷⁸

Tilflyttingen av svensker til Norge skjedde over en lang periode. Det er derfor grunn til å tro at en del av arbeiderne var annengenerasjons innvandrere. Blant arbeiderne på Smelteverket har jeg funnet at 66 norske arbeidere hadde foreldre der en eller begge var utlendinger. 57 av arbeiderne hadde svenske foreldre. Førstegenerasjon- og andregenerasjon svensker omfattet dermed 11 % av arbeidsstokken. I minnematerialet fra Eydehavn fortalte en av informantene om hvordan det var å ha svenske foreldre.

De kom fra Sverige. Det måtte være, det kan e heller ikkje sei riktig å tid. Men e tror de kom hit i 17 eller 18 antakeligvis. Og e tror de bodde i Fredrikstad..... Og min far, han begynte då på Nitriden, då og var der, ja han måtte være der hen mot en 30 år han au vel? Men hvordan var det å være svensker og komme til Norge? Det gikk greit ja. Men vi fikk vel høre av og te at mi var svenskep... Mi brydde oss ikkje noe om det.⁷⁹

Trakassering av svenskene var nok ikke et påtagelig fenomen, men omreisende svenske anleggsarbeidere og handelsfolk kunne ha et frynsete rykte. Avisene kunne også henge ut svenskene i omtale av kriminalsaker. De fleste svenskene var godt integrert i det norske samfunnet. Mange søkte etter hvert norsk statsborgerskap.⁸⁰

Industrialiseringen i Smaalenene førte også til en innvandring av svensker. Etableringen av Borregaard industrier i Sarpsborg rekrutterte svært mange arbeidere fra Sverige. Arbeiderne sluttet tidlig opp om Arbeiderpartiet, og i tiden rundt unionsoppløsningen ble Arbeiderpartiet angrepet for å være under farlig svensk innflytelse. Isolasjon av svenskene spilte i følge Bull en liten rolle bortsett fra i årene rundt unionsoppløsningen.⁸¹ Frykten for radikale utlendinger kom også til uttrykk i Vestlandske Tidende før stortingsvalget i 1915. Der ble ungsosialistene i Arbeiderpartiet kritisert for å være under innflytelse av innvandrere.

Disse Ord vaager Ungsosialisterne, som ledes av indvandrede Utlændinger, at slynge dig i Ansigtet. Skal vi taale det? Skal vi ikke gi dem et Svar ved høstens Valg, som viser at vi har hørt Takken for vaar Gjæstfrihet mot disse frække Indflyttere og deres lavtliggende Agitasjon.⁸²

⁷⁸ Bråstad 1990: 92-94

⁷⁹ Arbeiderminner Eydehavn, informant nr. 12

⁸⁰ Myhre 2003: 269-272

⁸¹ Bull 1972: 297, 352

⁸² Vestlandske Tidende, 22.7.1915

2.4.3 Arbeidernes sosiale bakgrunn og yrkesbakgrunn

Bourdieu vektla at familiens sosiale bakgrunn i oppveksten var viktig for dannelsen av habitus. Sosial bakgrunn og yrkesbakgrunn kan ha betydning for arbeidernes klassebevissthet og politiske tilhørighet. Harald Berntsen hadde ikke anledning til å undersøke arbeidernes sosiale bakgrunn, men han antok følgende om deres bakgrunn i bygdeboka til Stokken:

Det dreier seg om en bakgrunn i sesongmessig sysselsetting hos bønder i jordbruk og skogbruk, og dels i anleggsvirksomhet og tradisjonell industri som Nes Verk, med en utstrakt mangel på muligheter til fast arbeid til å leve av. Det er tale om overskuddsbefolkning på landsbygda av eiendomsløse arbeidsfolk.....⁸³

Stemmer det at arbeiderne i hovedsak kom fra de lavere klasser? I arbeiderfortegnelsen fant jeg at 1165 forskjellige arbeidere hadde vært ansatt på Smelteverket. Jeg har kartlagt arbeiderne sosiale bakgrunn ved å finne fars yrke i folketellinger og kirkebøker. Det har vært vanskelig å finne opplysninger om alle arbeiderne, og noen har derfor fått betegnelsen «Ukjent». Utlendingene var den største gruppen av ukjente. Kartleggingen av arbeiderne avslørte et mangfold av yrker, som jeg har samlet i noen hovedkategorier. Jeg har valgt jordbruk/skogbruk, håndverker, arbeider, sjømann og fisker som hovedkategorier. I tillegg har jeg tatt med en diversekategori, som rommer de mer sjeldne yrkene som landhandler, lærer og aksjemekler. En liten gruppe av arbeidere ble oppgitt som mottakere av fattighjelp, noe som ble oppfattet som en skam av de fleste. Jeg oppfatter fattige som en så stigmatisert gruppe, at jeg har valgt å kategorisere dem som en egen gruppe.

Jeg har også registret hvilket yrke arbeiderne hadde i folketellingen i 1910. I noen tilfeller har jeg måttet bruke folketellingen i 1900 for å finne opplysninger. Arbeidernes yrke kan indikere hvor de befant seg i den sosiale løpebanen før ansettelsen på Eydehavn. En del av arbeiderne var barn ved folketellingen i 1910. Disse har jeg plassert i kategorien «Hjemme». I tabell 2.5 har jeg vist fars sosiale bakgrunn og yrkesbakgrunnen til arbeiderne, og figur 2.1 og 2.2 viste den prosentvise fordelingen av de ulike kategoriene.

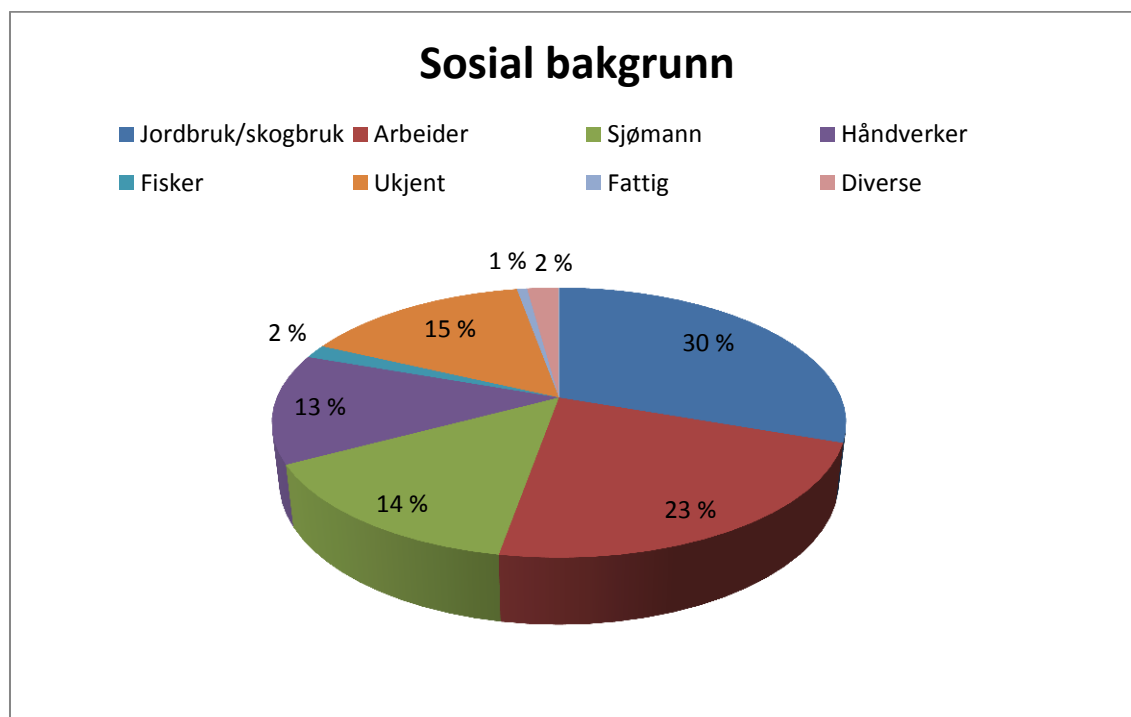
⁸³ Berntsen 1981: 314

Tabell 2.5 Arbeidernes sosiale bakgrunn og yrkesbakgrunn

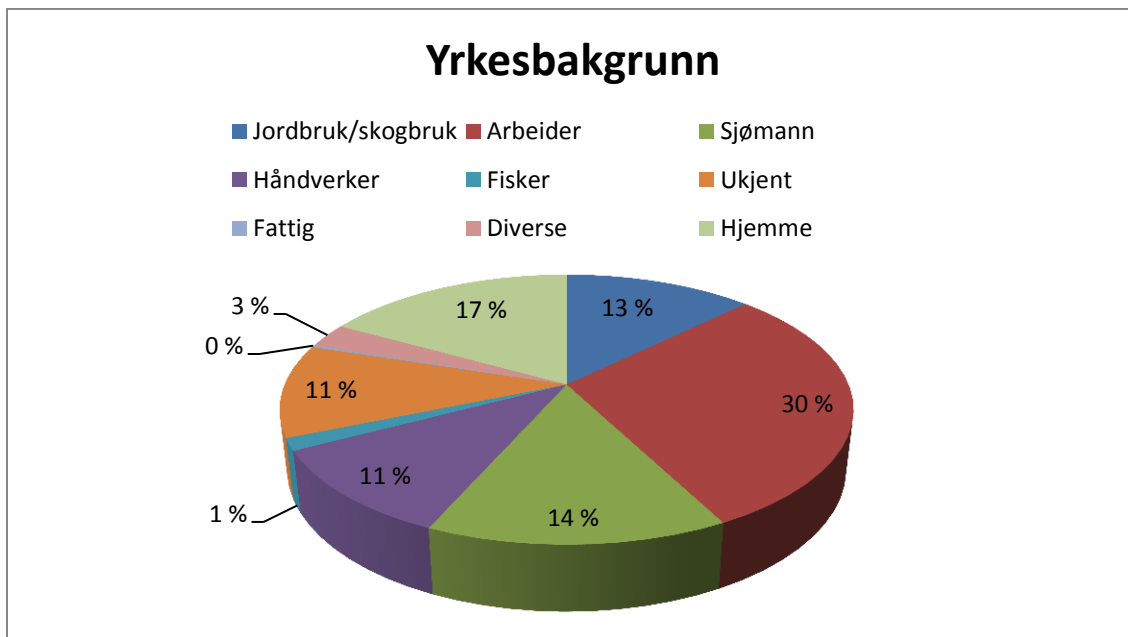
Yrkeskategorier	Sosial bakgrunn	Yrkesbakgrunn
Jordbruk/skogbruk	353	148
Arbeider	262	345
Sjømann	168	167
Håndverker	153	124
Fisker	19	17
Ukjent	177	130
Fattig	8	3
Diverse	25	34
Hjemme	0	197
Sum	1165	1165

Kilde: Arendal Smelteverk arbeiderfortegnelser/personalkort, folketellinger og kirkebøker

Figur 2.1 Fars sosiale bakgrunn i prosent

Figur 2.2 Arbeidernes yrkesbakgrunn i prosent

Allerede i folketellingen i 1865 lå Nedenes amt under landsgjennomsnittet i sysselsetting innen primærnæringene.⁸⁴ Industrialiseringen av Agder skjøt fart etter 1895. På landsbasis var nær halvparten av befolkningen sysselsatt i jordbruket og omtrent 25 % sysselsatt i industri og håndverk ved århundreskiftet.⁸⁵ Figur 2.1 viste at blant arbeiderne på Eydehavn hadde bare en tredjedel av arbeiderne en sosial bakgrunn fra primærnæringene. Minst halvparten av arbeiderne hadde fedre som var arbeidere, håndverkere eller sjømenn. Figur 2.2 viste at storindustrien i stor grad rekrutterte arbeidere som hadde erfaring som arbeidere, håndverkere eller sjøfolk. Bare 14 % av arbeiderne arbeidet i primærnæringene i 1910. De fleste av arbeiderne kan ha hatt en annen habitus og livsstil enn bøndene i Østre Moland.

Kategorien «Arbeider» omfattet gruvearbeidere, industriarbeidere, kjørere, tjenere, verksarbeidere, anleggsarbeidere osv. Minst 23 % av arbeiderne hadde fedre som var arbeidere, og 30 % hadde selv en bakgrunn som arbeider. At flere hadde arbeidererfaring enn sine fedre virker rimelig sett i forhold til industribyggingen i Agder.

En sosial bakgrunn eller yrkesbakgrunn som arbeider betydde nødvendigvis ikke en høy grad av klassebevissthet. Mange av arbeiderne på Smelteverket kom fra Holt, og trolig hadde mange arbeidere bakgrunn fra Nes Verk. På midten av 1800-tallet fikk Thranes rettferdskrav stor gjenklang blant arbeiderne ved jernverkene i Gjerstad og Holt. Dette kan tyde på sosial

⁸⁴ Slettan 1998: 485

⁸⁵ Nerbøvik 1999: 241

uro og misnøye blant arbeiderne. Helge Tveiten har funnet at mer enn dobbelt så mange thranitter emigrerte fra Holt som i bygda under ett. Ingebjørg Fløistad har imidlertid funnet få konflikter mellom arbeidere og ledelsen ved Nes Verk i sitt arbeid med bedriftens historie.⁸⁶ Hans Aslaksen vokste opp på Nes Verk og begynte som arbeider på Nitriden i 1917. Han fortalte at forholdene ved jernverket var svært nøysomme. Anleggsarbeiderne hos Høyer Ellefsen kunne få det dobbelte i lønn i forhold til verksarbeiderne.⁸⁷ Den relativt store utvandringen av thranitter kan tyde på at de mest klassebevisste arbeiderne valgte utvandring fremfor hjemlig klassekamp. De gjenværende arbeiderne unngikk konflikter med ledelsen og fant seg i dårlige lønnsbetingelser. Dette kan tyde på en lavere grad av klassebevissthet hos arbeiderne ved jernverket.

Bedriftshistoriene til Smelteverket og Nitriden viste at perioden 1912-1919 var en turbulent periode med hektiske anleggsperioder og svingende konjunkturer. Det er grunn til å tro at antallet arbeidere, som var ansatt til en hver tid, varierte en del. I det politiske feltet er det grunn til å tro at en stabil arbeidsstokk hadde en annen innflytelse enn en arbeidsstokk med store utskiftninger. Smelteverkets arbeiderfortegnelser gir ikke en sikker informasjon om hvor mange arbeidere som var ansatt ved bedriften til en hver tid. Sekretæren var ikke konsekvent med å føre sluttdato, og mindre enn halvdelen av arbeiderne lot seg kategorisere. Dette kan virke som et spinkelt grunnlag å trekke noen slutninger om stabilitet eller flyktighet i arbeidsstokken. Det er likevel grunn til å tro at undersøkelsen kan si noe om stabiliteten. I tabell 2.6 har jeg delt ansettelsestiden opp i 100-dagerskategorier. Arbeidere som var ansatt i mindre enn 100 dager har jeg ansett som korttidsansatte. Jeg har i tillegg undersøkt hvor mange dager de korttidsansatte arbeiderne var ved bedriften. Her har jeg delt opp i 10-dagerskategorier. Det var nok ikke så interessant å engasjere seg i lokalpolitikk og fagforeningsvirksomhet når ansettelsen varte bare noen dager, uker eller måneder. Anleggsarbeiderne kan være et eksempel på en gruppe arbeidere som ofte var korttidsansatte.

⁸⁶ Slettan 1998: 272, 223

⁸⁷ Berntsen 1981: 312

Tabell 2.6 Antall arbeidere fordelt etter hvor mange dager de var ansatt

Tidskategorier	Antall	Tidskategorier	Antall
0-99	267	0-9	31
100-199	110	10-19	37
200-299	51	20-29	26
300-399	22	30-39	28
400-499	10	40-49	42
500-599	8	50-59	27
600-699	4	60-69	13
700-799	2	70-79	20
800-899	2	80-89	24
900-999	1	90-99	19
over 1000	16		
Sum	493	Sum	267

Kilde Arendal Smelteverk, arbeiderfortegnelser/personalkort

Tabell 2.6 viste at hovedtyngden av de registrerte ansettelsene var under et år, og at de som var ansatt mindre enn 100 dager dominerte. Tabellen viste at mer enn 60 % av de korttidsansatte var ansatt i mindre enn 50 dager.

Anleggsarbeidere på Staksnes (senere Eydehavn) i 1913, fotografi Aust-Agder kulturhistoriske senter

Det var få av arbeiderne som var karakterisert som anleggsarbeidere i folketellingen i 1910, men banearbeidere, en del veiarbeidere og stenarbeidere hørte sannsynligvis til blant anleggsarbeiderne. Jeg fant at omtrent 22 % av de kjente arbeiderne hadde bakgrunn som anleggsarbeidere. Sannsynligvis var langt flere anleggsarbeidere, fordi mange av svenskene trolig hadde denne bakgrunnen.⁸⁸

I arbeiderlitteraturen og på folkemunne har anleggsarbeideren hatt en rolle som det har vært knyttet både positive og negative assosiasjoner til. I følge Øyvind Bjørnson hadde anleggsarbeideren en egen identitet, som var blitt dannet gjennom brakkeliv og lange arbeidsvandringene mellom de store industristedene.⁸⁹ Folketellingen i 1910 viste at en del av anleggsarbeiderne på Smelteverket hadde arbeidet i Tyssedal, i Odda og på Rjukan. De fleste av anleggsarbeiderne hadde erfaring fra jernbanebyggingen i Åmli. Anleggsarbeideren kunne bli beundret for sin arbeidsmoral, men ofte skapte kulturforskjeller konflikter i møte med lokalbefolkningen. Drikking, banning og forholdet til lokale jenter kunne bli oppfattet som en trussel mot verdiene i lokalsamfunnet. Konflikten kunne bli særlig stor i «Fjell- og fjord-Norge». Bygdefolket i denne regionen var påvirket av bondenasjonalismen, som vektla verdier som målsak, tradisjonell bondekultur og feiringen av det nasjonale. Anleggsarbeiderne hadde opprinnelig et ulikhetsideal, fordi den sterkeste skulle ha den beste lønnen i produksjonsprosessen. Samtidig førte brakkeliv til kollektive interesser.⁹⁰ Allerede i 1895 var anleggsarbeiderne med på å stifte Det norske vei- og jernbanearbeiderforbund (senere Arbeidsmandsforbundet).⁹¹ Mange av anleggsarbeiderne i den kraftkrevende industrien tilhørte den radikale linjen i arbeiderbevegelsen.⁹²

Anleggsarbeiderne, kanskje særlig de som kom langveis fra, skilte seg i stor grad ut fra lokalbefolkningen gjennom språk, klesstil og en uvøren livsstil.⁹³ Norbert Elias har i sin bok «The Established and the Outsiders» beskrevet hvordan nykommere kan få et ufortjent dårlig rykte. Boka handler om at etablerte grupper, som har større makt enn en nykommergruppe, kan se på seg selv som bedre mennesker enn medlemmene i nykommergruppen. Konkurransen mellom gruppene kan sette i gang en prosess som forsterker medlemmenes positive eller negative bilder av de andre. De etablerte konstruerer et positivt selvilde på bakgrunn av oppførselen til en elitegruppe i lokalsamfunnet. Det forekommer en generalisering av

⁸⁸ Berntsen 1981: 281

⁸⁹ Bjørnson 1990: 54

⁹⁰ Bjørnson 1990: 67-70, 101-102

⁹¹ Hagemann 1997: 184

⁹² Nerbøvik 1999: 260

⁹³ Bjørnson 1990: 68-69

nykommerne, som blir dominert av oppførselen til de dårligste blant innflytterne.⁹⁴ Dersom de etablerte innbyggerne så på anleggsarbeiderne som en trussel mot lokalkulturen, kan slike mekanismer ha forekommet i Østre Moland også.

Hvordan var livsstilen til anleggsarbeiderne i Østre Moland? Lokalbefolkningen reagerte på alkoholmisbruket blant arbeiderne og skrev om dette i avisen i 1913.

Onsdag aften trængte 2 berusede arbeidere ved Staksnæsanlegget ind i et hus paa Salterød..... Det er at haabe at myndighederne tar sig af slige umennesker, saa man kan finde et vern i loven som betryggelse af liv og eiendom. I Stokken bør stationeres et kraftigt handledyktig politi. X⁹⁵

Tre år senere kom det fortsatt leserinnlegg om hvor plagsomt fyll og banning var for lokalbefolkningen.

Nu synes jeg sandelig det gaar for vidt med alt dette fylderiet som forgaar paa baaten mellem Arendal og Eydehavn. Hvad hjælper det om der om bord opslaaes plakater: «Berusede personer medtages ikke», naar man gang paa gang ser at slike personer blir tat med og at det endog tillades at sitte om bord og drikke. Det er mindre hyggelig for skikkelige medpasagerer at sitte og høre paa den fæle banding og raa tale som berusede personer gjerne fører.⁹⁶

Sognepresten i Østre Moland beskrev i midlertid edruelighetstilstanden som god i 1917. Han beskrev det som en selvfølge at den var dårligst blant anleggsarbeiderne og løsarbeiderne. Den mer stabile arbeiderbefolkningen hadde ført til forbedringer i edruelighetstilstanden på industristedet.⁹⁷

Et annet forhold, som også kunne ha stigmatisert arbeiderne, var om kriminaliteten økte i herredet på grunn av etableringen av storindustrien. Brevjournalen til lensmannen i Østre Moland (Stokken) i perioden 1913-1918 kan si noe om dette. Jeg har anonymisert omtalte arbeidere i brevjournalen.

19.1.1914: Sendt klage på N. N for hans fremferd på basaren 3. juledag.

3.3.1916: Det norske nitridaksjeselskap meldte at den fra en av deres arbeidere N. N er i deres brakke frastaalet 28 kr. Som mistenket en anden arbeider N. N.

31.7.1916: Fogden sender anmeldelse fra AS Arendal Smelteverk at der drives gaukeri med brændevin og øl paa Eydehavn.

⁹⁴ Elias 1994: XV-XXV

⁹⁵ Tiden, 7.6.1913

⁹⁶ Tiden, 2.6.1916

⁹⁷ Vestlandske Tidende, 14.4.1917

24.11.16: Arendal Smelteverk sender anmeldelse paa arbeider N. N for hververk forøvet paa arbeidernes brakke.

2.2.1916: Nitridselskapet anmelder tyveri og slagsmaal i en av deres brakker og tilkaldte mig.

2.5.1918: N. N meddeler at hun er med barn og anmoder om at faa utferdiget resolusjon paa barnefaderen N. N i Sverige.⁹⁸

Negative rykter om arbeiderne nådde også herredstyret i Østre Moland. En forespørsel fra Kretssykekassen om garanti for et lån på 1000 kroner førte til et ordskifte der det ble det stilt spørsmål ved Kretssykekassens drift, ledelse og arbeidernes misbruk. Det ble under munterhet gitt et eksempel på at en arbeider hadde fått hjelp av sykekassen da han var fyllesyk.⁹⁹

I lensmannens brevjournal fant jeg to anmeldelser på arbeidere i forhold til bedrag i Kretssykekassen.¹⁰⁰ Dersom dette var kjent, kan det forklare skepsisen blant noen av representantene i herredstyret. Kretssykekassen fikk for øvrig innvilget beløpet.

En annen viktig kilde til konflikt mellom bønder og arbeidere ville være om anleggsperioden førte til at det ble født flere «uekte» barn (født utenfor ekteskapet) i Østre Moland. I tabell 2.7 har jeg sammenlignet antall «uekte» barn i forhold til alle døpte i kirkebøkene i Moland og Stokken i perioden 1905 til 1919. Jeg har startet i 1905 for å ha et sammenligningsgrunnlag med hvordan det var før storindustrien ble etablert. Jeg har utelatt 2 omstreiferbarn i Stokken.

Tabell 2.7 «Uekte» barn og antall døpte i Moland og Stokken i perioden 1905-1919

Årstall	Moland		Stokken	
	«Uekte»	Antall døpte	«Uekte»	Antall døpte
1905	2	30	1	10
1906	1	21	0	12
1907	0	18	0	9
1908	1	19	0	15
1909	0	28	1	20
1910	0	23	1	15
1911	1	24	2	20
1912	0	17	0	11
1913	1	23	0	24
1914	0	19	0	37
1915	0	24	1	31
1916	0	15	0	43
1917	2	25	1	43
1918	0	17	1	51
1919	0	14	1	47

Kilde Kirkebøkene for Østre Moland 1905-1919

⁹⁸ Lensmannen i Østre Moland. Brevjournal.

⁹⁹ Vestlandske Tidende, 5.2.1914

¹⁰⁰ Lensmannens brevjournal, 12.8.1913

Det var registrert 5 «uekte» barn i hvert av sognene i årene før 1912. Antallet «uekte» barn i Moland utgjorde 3 % av de dømte barna, mens Stokken hadde 5 %. I perioden 1912-19 ble det registrert 3 «uekte» barn i kirkebøkene i Moland i forhold til 5 «uekte» barn i Stokken. Dette medfører en prosentvis nedgang av «uekte» barn i Stokken og i Moland. I Moland var 1,9 % av de dømte barna «uekte», mens bare 1,7 % av de dømte barna i Stokken kunne regnes som «uekte». Det er altså ikke noe statistisk grunnlag for å si at anleggsarbeidernes tilstedeværelse førte til flere «uekte» barn enn tidligere i Østre Moland.

Anleggsarbeiderne kan ikke beskyldes for å skjemme ut jentene i Østre Moland, men ryktet trenger ikke alltid stå i forhold til statistiske data. Jeg har ikke funnet noen direkte angrep på anleggsarbeidernes seksualmoral. En av informantene på Eydehavn fortalte at låven deres var blitt innredet til brakkebolig for anleggsarbeiderne. Informanten fortalte at de var redde for anleggsarbeiderne. De var redde for å gå ut å melke kuene. Melking var kvinnearbeid på gårdene, og frykten kan tyde på et stigmatisert bilde av anleggsarbeideren som en potensiell trussel mot jentene.¹⁰¹ Negative beretninger om anleggsarbeiderens livsstil med fyll, slåssing, kriminalitet og jenter som fikk barn utenfor ekteskapet kan ha bidratt til et generelt negativt syn på de nye arbeiderne blant bøndene.

30 % av arbeiderne hadde en far med bakgrunn fra jordbruk/skogbruk, og 13 % av arbeiderne hadde denne yrkesbakgrunnen. Jordbruket i Agder var preget av vanskelige tider i 1880-90-årene, men fra 1900 og frem til 1920 var betingelsene bedre. Agderbøndene nyttet i liten grad leid arbeidshjelp, siden arbeidskraften var regnet for å være dyr.¹⁰² I Moland var det ikke uvanlig å leie arbeidskraft til arbeidet i skogen. Jens Brækka fortalte: «Høst og vinter ble der leiet til skogsarbeide. Dette var alltid akordarbeide på egen kost».¹⁰³

En bakgrunn fra jordbruk og skogbruk var en uensartet bakgrunn. Sosial status varierte etter som de var eiendomsløse husmenn eller selveiende bønder på gårdsbruk av forskjellig størrelse. I tabell 2.8 har jeg sortert alle arbeiderne med sosial bakgrunn og yrkesbakgrunn fra jordbruk/skogbruk. Mange av arbeiderne var oppført i folketellingene som gårdbrukere kombinert med andre yrker. Både gårdbrukere og husmenn kunne kombinere gårdsarbeid med å være arbeider, håndverker eller diverse andre yrker. Siden en del av arbeiderne var ganske unge i folketellingen i 1910, har jeg også med en kategori for gårdbrukersønner som gjorde gårdsarbeid hjemme.

¹⁰¹ Minnemateriale Eydehavn, Informant NN

¹⁰² Slettan 1998: 357

¹⁰³ Institutt for sammenlignende kulturforskning, Spørsmål 1.11 og 1.13

Tabell 2.8 Arbeidere med sosial bakgrunn og yrkesbakgrunn fra jordbruk/skogbruk

Kategorier	Antall sosial bakgrunn	Antall yrkesbakgrunn
Gårdbruker	150	22
Gårdbruker/kombinert	108	45
Husmann	45	0
Husmann/kombinert	27	2
Jordarbeider/skogsarbeider	23	57
Gårdbrukersønner hjemme	0	22
Sum	353	148

Kilde Arendal Smelteverk arbeiderfortegnelser, folketellinger og kirkebøker

Husmann eller husmann kombinert med annet yrke var den sosiale bakgrunnen til 20 % av arbeiderne med bakgrunn fra jordbruk/skogbruk. Befolkningsveksten i 1860-70-årene førte til en økning i antallet husmenn og tjenere, særlig i indre strøk av landet. Husmennene fantes i forskjellige varianter, men felles for de fleste var at de tilhørte samfunnets lavere klasser. Husmannsvesenet ble gradvis avvirket. Husmenn var ofte blitt småbrukere eller dagarbeidere i jordbruket/skogbruket på begynnelsen av 1900-tallet.¹⁰⁴ Jord- og skogarbeiderne kunne være eiendomsløse eller komme fra svært små bruk. Tabell 2.8 kan bekrefte at antallet husmenn ble kraftig redusert samtidig som antallet jordarbeidere/skogarbeidere økte.

Hvilket forhold hadde den proletariserte jordbruksbefolkningen til bøndene? Oscar Engbraathens erfaringer fra oppvekst og arbeidsliv kan være et eksempel på dette. Han var født i Østre Moland, og begynte på Nitriden i 1916. Han vokste opp på en husmannsplass, der faren livnærte seg som murer og gruvearbeider ved siden av. Etter konfirmasjonen arbeidet han to år som skog- og jordbruksarbeider.

Bøndene var lure sånn, dei visste å benytte anledningen. Det var en bonde, han baud oss et arbeid, men det var nesten for ingen ting, et svina tungt arbeid. Så var det at vi forlangte noen øre meir enn det han tilbød oss. – Nei, sa han, da skal det heller få lov til å ligge der til det kommer en loffer forbi. Det var uttrykket fra han, storbonden.¹⁰⁵

Engbraathens bruk av «storbonde» var sannsynligvis knyttet til at noen av bøndene hadde høyere status i bygda enn andre bønder. Sørlandet hadde de minste gårdsbrukene i landet.

¹⁰⁴ Nerbøvik 1999: 26-27, 86-87

¹⁰⁵ Berntsen 1981: 310

Størrelsen på innmark var omtrent en tredjedel av landsgjennomsnittet.¹⁰⁶ Arealmessig var nok ikke bonden en storbonde. Størrelsen på gården ble etter lokal standard oppfattet som stor, og dette kvalifiserte bonden som «storbonde» i jordarbeiderens øyne.

Berntsen antydte at mange av arbeiderne var eiendomsløse. Jeg har brukt folketellingen i 1910 for å undersøke hvilke arbeidere fra Nedenes amt som var bosatt på eller hadde en far som var bosatt på et matrikulert bruk. Med utgangspunkt i gårdsnummer/bruksnummer i folketellingen i 1910 har jeg funnet brukenes skyldsetting i matrikkelen i 1905 i Nedenes amt. Mer enn en tredjedel av arbeiderne eide selv eller hadde en far som eide et matrikulert bruk. Flertallet av arbeiderne var sannsynligvis eiendomsløse, men bildet var nok mer nyansert enn Berntsen antydte.

Hvor store bruk hadde arbeiderne? Jeg har ikke hatt tilgang på data om arealet på det enkelte bruk. Matrikkelskylden kan si noe om kvaliteten og indirekte noe om størrelsen på bruket. I tabell 2.9 har jeg sortert skyldforholdene til de 323 arbeiderne jeg fant med tilknytning til et bruk. Matrikkelskylden benevnes som skyldmark, der 1 skyldmark er 100 øre.

Tabell 2.9 Fordeling i antall og prosent av arbeidere i kategorier av matrikkelskyld

Matrikkelskyld	Antall	Prosent
0,01-0,99	179	55,4
1-2,99	94	29,1
3-4,99	30	9,3
5-6,99	13	4
7-8,99	1	0,3
>9	6	1,9
Sum	323	100

Kilde Folketellingen i 1910, Matrikkel 1905 i Nedenes amt

I SSBs offisielle statistikker for de faste eiendommer i årene 1916-1920 ble brukene klassifisert etter arealet på innmark. Gjennomsnittlig skyld i de forskjellige klassene ble også oppgitt. Over halvparten av arbeiderne kom fra bruk med en innmark som var mindre enn 10 dekar. De hadde matrikulert skyld under 1,02 skyldmark. Omtrent 30 % av arbeiderne kom fra bruk med innmark mellom 10 og 50 dekar. 10-20 dekar store bruk hadde i gjennomsnitt en

¹⁰⁶ Røed 2009: 165

skyld på 1,46 skyldmark, og de mellom 20 og 50 hadde en gjennomsnittlig skyld på 2,33 skyldmark. I statistikken ble alle disse brukene karakterisert som småbruk.¹⁰⁷

Over halvparten av arbeiderne som eide et bruk kan karakteriseres som tomtebrukere. De var i stor grad avhengig av å ha et arbeid utenfor bruket. Gårdsarbeidet falt ofte på resten av familien, slik informanten fra Eydehavn fortalte om:

Mi hadde tre, fire kuer og hest.... Så han var på Smelteverket i 35 år.... Han var utdannet blikkenslager og rørlegger.... Dei dreiv gårdene, men det blei jo ikkje hanses, så møe hanses jobb... Det ble bestefar, bestemor, mor og guttene som dreiv gården.¹⁰⁸

Barn til tomtebrukerne og småbrukerne kan ha blitt preget av livsstilen til gårdbrukeren samtidig som de fikk innsikt i lønnsarbeidernes kår. Jeg vil anta at klassebevisstheten var avhengig av eiendomsforholdene i oppveksten, hvor viktig gården var for å livnære familien og hvilket yrke far hadde utenfor gårdsarbeidet.

Noen få av arbeiderne hadde bakgrunn fra relativt store bruk. Jens Brækka hevdet at noen yrker var regnet som usømmelige for gårdmannssønner. Å være tjenere på andre bruk, husmann, skredder, skomaker, veiarbeider og gruvearbeider var upassende yrkesvalg for en gårdbrukersønn. «Lovlige» yrker kunne være smed, tømmermann, sjømann, drive med handel eller arbeide ved jernverket.¹⁰⁹ Gårdbrukersønner fant det interessant å ta arbeid i industrien på Eydehavn, og god lønn kunne være en årsak til å bli fabrikkarbeider for en periode. Hvordan var lønnen i storindustrien i forhold til andre arbeidsplasser?

Tabell 2.10 Minstelønn i forskjellig typer bedrifter i 1916

Avtaleområde	Minstelønn øre per time
Bakere Arendal	37-25
Arendal Møbelfabrikk	50
Arendal Smelteverk	75-60
Nitriden	60-50
Norsk Hydro Notodden	68-50
Statens jernbaneanlegg	50

Kilde: Beretninger LO 1916

¹⁰⁷ www.sssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_089.pdf

¹⁰⁸ Arbeiderminner Eydehavn, informant nr. 11

¹⁰⁹ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.8

Tabell 2.10 viste at lønnsnivået på Smelteverket var høyt i forhold til andre bedrifter. Dette kan ha gjort fabrikkarbeidet attraktivt for bønder og andre yrkesgrupper.

Det var få med bondebakgrunn i Tinn herred som tok arbeid på anleggene på Rjukan. I følge Sverre Kjeldstadli hadde bøndene et konfliktfylt forhold til industrien og anleggsarbeiderne. Årsakene til motsetningene fant han i erfaringene bøndene hadde med etableringen av industrien. Salget av eiendommer, flyttingen til Amerika og opprivende konsesjonssaker samlet de gjenværende bøndene mot industrien. Anleggsarbeidernes livsstil virket også truende på den tradisjonelle bondelivsstilen.¹¹⁰

14 % av arbeiderne hadde en far med bakgrunn som sjømann eller hadde selv yrkesbakgrunn som sjømann. At så mange arbeidere hadde bakgrunn fra sjømannshjem eller som sjøfolk selv, var ikke så uventet i og med Nedenes sin dominerende stilling innen sjøfarten frem til toppårene rundt 1875. 1878 ble et vendepunkt for seilskipsnæringen, og det var stort sett en nedadgående tendens for tonnasjen frem til 1920.¹¹¹ Risikoen ved å være sjømann økte frem mot århundreskiftet. Havariprosenten var beregnet til 7,35 for seilskip i årene 1891-1895, mens den var 2,63-2,68 for dampskip. Mangelsykdommer, lave lønninger og lav bemanning økte flukten fra sjøen. I perioden 1890-1900 omkom 3000-4000 norske sjøfolk på sjøen.¹¹² Fra 1910 bedret konjunktorene seg. Under verdenskrigen var det eventyrlige inntekter i skipsfarten, men torpederinger, forlis og mange omkomne sjøfolk var en høy pris å betale for «suksessen».¹¹³

På skip var det et strengt hierarki med et sterkt skille mellom mannskap og offiserer. Dyktige sjøfolk hadde tradisjonelt sett hatt muligheten til å gjøre karriere uavhengig av sosial status. Muligheten til sosial mobilitet og streng disiplin kan ha gitt mannskapet en habitus der karriere, personlig dyktighet og manglende opposisjon stod sterkere enn klassebevissthet og solidaritet. Overgangsperioden fra seil til damp førte i følge Finn Olstad i «Norsk Sjømannsforbunds historie» til at de tradisjonelle avansementsmulighetene svant hen, og mannskapene ble henvist til å forbli lønsslaver.¹¹⁴

Nær 40 % av arbeiderne, som hadde vært til sjøs, hadde en bakgrunn som offiser. Å bli fabrikkarbeider kan ha blitt oppfattet som en sosial nedtur, men alder, høy risiko og gode

¹¹⁰ Kjeldstadli, S. 1943: 99-105

¹¹¹ Slettan 1998: 410-411, 421

¹¹² Berggreen, Christensen og Kolltveit 1989: 325-326

¹¹³ Slettan 1998: 411

¹¹⁴ Olstad 2006: 32

lønninger i industrien kan ha gjort sjøfolk til arbeidere for kortere eller lengre perioder. Mannskapet i sjøfarten manglet ofte en arbeideridentitet, og dette virket inn på holdningene til fagorganisering. Norsk Sjømannsforbund ble dannet i 1907, men ledelsen ønsket ingen tilknytning til arbeiderbevegelsen i de første årene. Det var sjøfolk på dampskip i innenriks- og kystfart som organiserte seg først. Det var særlig vanskelig å få mannskap på seilskip fra Sørlandet til å organisere seg.¹¹⁵ Arbeidere med bakgrunn fra sjøfarten kan ha hatt en habitus med manglende klassebevissthet.

Andelen av arbeidere med bakgrunn fra håndverk var omtrent like stor som for sjøfolkene. Håndverkerne hadde tradisjonelt vært en egen stand, der læreguttene hadde mulighet til å bli svenn og til slutt ende opp som mester i faget. Industrialiseringen skapte konkurranse, og ufaglærte satte press på stolte håndverkstradisjoner. Oppløsningstendensene skapte uro blant svennene, som satte i gang en fagorganiseringsbølge i 1880-årene i de store byene. Organisasjonsdannelsen kan ha vært en reaksjon mot moderniseringen, men behovet for å stå solidarisk sammen mot de som kjøpte tjenestene kan også ha virket inn.¹¹⁶

I de årvisse beretningene til LO kan vi spore fagforeningsaktivitet blant håndverkere og arbeidere før etableringen av storindustrien. I 1909 ble det for eksempel inngått tariffoverenskomster for murere, skreddere, boktrykkere, bakere, jernskipsbyggere og møbelsnekkere i Nedenes amt. I Arendal fantes det sju forskjellige avdelinger med til sammen 151 medlemmer. På landsbygden skilte Setesdal og herredene rundt Arendal seg ut med 9 avdelinger og 400 medlemmer. I Arendal ble antallet medlemmer fordoblet frem til 1911, mens det var mer moderat medlemsvekst utenfor byen.¹¹⁷ Oppslutningen om fagforeningene viste at det fantes klassebevisste håndverkere og arbeidere i de områdene som rekrutterte mange arbeidere til industrien på Eydehavn. Et viktig unntak var Holt. Der ble det ikke registrert fagorganiserte i perioden 1909-1911. Det kan se ut til at arbeiderne ved jernverket ikke var spesielt klassebevisste.

En indikator på klassebevissthet kan være en stemme på Arbeiderpartiet ved stortingsvalgene i Nedenes amt. Ved valget i 1906 var det bare 2 av 4 landkretser og Arendal/Grimstad som hadde en sosialistisk kandidat på valg. Kretsene med sosialistkandidat var Nedenes (herreder rundt Arendal) og Setesdal. Disse områdene hadde også flest fagforeningsmedlemmer. Oppslutningen ved valget var relativt beskjeden med mellom 4,5-7,8 % av stemmene, hvorav

¹¹⁵ Olstad 2006: 40-41

¹¹⁶ Bjørnson 1990: 137-38

¹¹⁷ http://www.arbark.no/eldok/LO1911_1.pdf , http://www.arbark.no/eldok/LO1909_1.pdf

Nedenes krets hadde størst oppslutning. Ved valget i 1909 var det bare Holt krets som ikke hadde sosialistisk kandidat på valg. Oppslutningen varierte fra 2,8 % i Sand (vest i amtet) til 36,9 % oppslutning i Nedenes. Den store økningen i sosialiststemmer i Nedenes krets kom samtidig med en voldsom tilbakegang for Venstre. I Arendal fikk sosialistene omtrent 25 % av stemmene.¹¹⁸ Misnøye med regjeringens politikk og økt klassebevissthet blant håndverkere og arbeidere kan forklare den økte oppslutningen om Arbeiderpartiet i Arendals-området.

Undersøkelsen av arbeidernes sosiale bakgrunn viste at Berntsen hadde rett i en del av sine antagelser. De fleste av arbeiderne hadde en bakgrunn fra de lavere klasser, men beskrivelsen av en sterkt proletarisert arbeiderbefolkning dekket ikke mangfoldet som arbeiderne representerte.

2.5 Hvem var bøndene i Østre Moland?

Moderniseringen av Norge skapte store endringer for bøndene. De ble i følge Trond Nordby en del av markedsøkonomien og dermed integrert i klassesamfunnet. Nordby mente at mekaniseringen av jordbruket i siste halvdel av 1800-tallet endret bondepolitikken fra bondekommunalisme til statlig reguleringspolitikk. Bøndene var ikke en homogen gruppe. Politisk delte de seg i en gruppe som ønsket å styre moderniseringen og en annen gruppe som var positive til å utnytte markedet. Den første gruppen var i hovedsak knyttet til «Fjell- og fjord- Norge», mens den andre var dominert av bønder som var kommet lengst i moderniseringen. Avhengigheten av markedet gjorde at bondefamilienes økonomi i mye større grad ble avhengig av lønnen til leid arbeidskraft, prisen på varene de solgte og varene de måtte kjøpe.¹¹⁹

Moderniseringen av bøndene på Sørlands-kysten skjedde tidlig. Agder var ikke selvforsynt med korn, og tilgangen på importert korn frigjorde gårdbrukerne til å satse på andre produkter. Hagebruk var på full fart inn som biinntekt. Det ble etablert hagebruksskole i Fjære allerede i 1880-årene. Husdyr og melkeproduksjon dominerte spesialiseringen i jordbruket, og i 1880-årene var det tre meierier i Arendal.¹²⁰ I følge Jens Brækka begynte bøndene i Østre Moland å selge melk til byene i 1870-årene.¹²¹ Spesialiseringen og investeringene i jordbruket gjorde bøndene sårbare overfor konjunktursvingningene. Krisen i skipsfarten og skipsbyggingen og emigrasjonen til Amerika slo også inn i jordbruket og tvang bøndene på

¹¹⁸ http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_v_049.pdf. og http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_v_128.pdf.

¹¹⁹ Nordby 1991: 25, 49, 80

¹²⁰ Slettan 1998: 356-365

¹²¹ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.24

kysten til rasjonalisering, satsing på nye produkter og organisering i lag og samvirke. Etablering av landbruksskoler skulle sørge for spredning av moderne jordbruk og bedring av allmennkunnskapene.¹²²

Bøndene i Østre Moland arrangerte amtsdyreskue i 1906, fotografi Aust-Agder kulturhistoriske senter

Blant historikere har det vært mange teorier om årsakene til endringene i jordbruket. Jeg har valgt å bruke Tore Pryser's sosiologiske perspektiv på «det store hamskiftet». Hamskiftet førte til at de paternalistiske båndene i standssamfunnet på landsbygda ble oppløst og erstattet av de vertikale båndene i klassesamfunnet.¹²³ De gamle solidaritetsbåndene var knyttet til dugnadsinstitusjonen og bedelagene. Til erstatning kom sekundærgrupper som salgslag, meierier, bondelag o.l.¹²⁴ I Østre Moland kom det endringer inn i tradisjonene med bedelagene i 1890-årene.

Som oftest var alle som bodde paa et «Gaardsnummer» et belag, men det hendte ogsaa at alle opsidere paa 2 gardsnummer var et belag. Navnet paa belaget var ofte navnet paa den største gaarden i belaget.» «Alle husstande var med i bedlaget enten det var bonde, smaabruger eller husmand.» «Ved julegjestebod holdt skikken seg til udi 1890-årene. Ved brylluper til omkring 1910, men ved ligferd er skikken ikke helt ophørt.»¹²⁵

Omleggingen av samfunnet fra et standssamfunn til klassesamfunn endret bøndenes posisjon i samfunnet. Forholdet til «de andre» var tema i et foredrag amtmann Aarrestad holdt i amtets

¹²² Slettan 1998: 369-371

¹²³ Pryser 1999: 192

¹²⁴ Nordby 1991: 26

¹²⁵ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål: 2.14b, 2.16a, 2.17b-c

bondelag i 1912. Bøndernes makt og posisjon var satt under press av demokratiseringen i samfunnet.

Bonden har i sitt forhold til de andre ikke forstått å hevde seg. De har hatt stor makt i kommune og stat siden 1814, men den allmenne stemmeretten har endret forholdene. Det er viktig at bonden får sådanne levevilkår at han kan hevde seg i forholdet til de andre, økonomisk, sosialt og kulturelt.¹²⁶

I den borgerlige lokalpressen var forholdet mellom jordbruket og industrien et tilbakevendende tema. Forholdet ble beskrevet som konfliktfylt, og verdenskrigen økte konfliktnivået.

I 1914 vaaknet vi op og hele Folket vendte sin Tenke, - sit Haab mot det norske Jordbruk. Alene Jordbruket kunde vi lite paa, hvis Tilførselen utenfra blev stængt. Da blev vi sveket av alle de som før trodde at, at Jordbruket intet Værd hadde – at alene Industrien hadde nogen større Betydning....¹²⁷

Også bondelaget i Østre Moland mente at jordbruket ble behandlet urettferdig i forhold til industrien. Gunnar Fløistad, som var medlem av herredstyret, venstremann og aktiv i Landmandsforbundet, uttalte at interessene til landbruket i liten grad ble beskyttet. Det var industrien som var «kjælbarnet paa det omraade».¹²⁸

2.5.1 Bøndene – en mangfoldig klasse

I den borgerlige lokalpressen ble ikke bøndene omtalt som en egen klasse, men det var stadige referanser til bondestanden. Jeg vil tro at fastholdelsen av standsbegrepet var viktig for å mobilisere alle bøndene på landsbygda. Størrelsen på brukene varierte, og eierne kunne ha ulike økonomiske interesser og klasseinteresser avhengig av bruksstørrelsen. Med utgangspunkt i matrikkelen i 1905 har jeg sortert brukene i Østre Moland i samme kategorier som arbeiderbrukene i tabell 2.9. Jeg har sortert brukene i forhold til hvor stor samlet skyld hver eier hadde i Moland og i Stokken.

¹²⁶ Agderposten, 23.2.1912

¹²⁷ Vestlandske Tidende, 27.1.1917

¹²⁸ Agderposten, 21.1.1913

Tabell 2.11 Fordeling i antall og prosent av bøndene i Østre Moland i kategorier av matrikkelskyld

Matrikkelskyld	Moland		Stokken	
	Antall	%	Antall	%
0,01-0,99	66	30	92	62,6
1-2,99	59	26,8	39	26,5
3-4,99	44	20	5	3,4
5-6,99	17	7,7	2	1,4
7-8,99	17	7,7	2	1,4
9-10,99	10	4,5	7	4,8
>10,99	7	3,2	0	0
Sum	220	99,9	147	100,1

Kilde Matrikkel 1905 Nedenes amt, folketelling 1910

Stokken hadde dobbelt så mange bruk med lavest skyldsetting i forhold til Moland. Nær 90 % av brukene i Stokken hadde en matrikkelskyld som var lavere enn 3 skyldmark. I Moland var omtrent halvparten av brukene i denne kategorien. Brukene i Stokken var i stor grad tomtebruk og småbruk. Brukssammensetningen i Stokken var svært lik arbeiderbrukene, som vi så i tabell 2.9. Moland skilte seg ut ved at over 40 % av brukene hadde en skyld som var større enn 3 skyldmark. Gårdene hadde en innmark som tilsvarte mellom 50-200 dekar innmark. I SSBs statistikk ble slike gårder klassifisert som middels store gårder. I følge Sigurd Ledaal, formann i Austre Moland historielag, hadde de største gårdene i Østre Moland rundt 100 dekar innmark.

Knut Kjeldstadli klassifiserte ulike klasser i jordbruket ut i fra såkalte «idealtypiske» bruksstørrelser. Klassifiseringen hans var basert på antall mål dyrkbar jord. I tabell 2.12 har jeg sammenfattet Kjeldstadlis skjønnsmessige sammenheng mellom klasse, arealstørrelse og jordbruksbefolkningens forhold til lønnsarbeid.

Tabell 2.12 Sammenhengen mellom klasse, arealstørrelse og forhold til lønnsarbeid

Klasse	Antall mål	Forhold til lønnsarbeid
Skog- og landarbeidere	0-5	Lever utelukkende av lønnsarbeid
Arbeiderbrukere	5-20	Lever i hovedsak av lønnsarbeid, men har bruk attåt
Småbrukere	20-50	Selger arbeidskraft, men lever vesentlig av gården
Småbønder	50-100	Verken kjøper eller selger arbeidskraft
Mellomstore bønder	100-200	Kjøper arbeidskraft, men arbeider sjøl med
Storbønder	200-1000	Lever helt av andres arbeid

Kilde Kjeldstadli, 1978, 59, 64

Hvordan var klasseinndelingen blant bøndene i Østre Moland? Ved hjelp av folketellingen i 1910 har jeg kartlagt alle som var bosatt på matrikulerte bruk og registrert hvilket yrke hovedforsørgeren hadde. For gårdbrukerne har jeg skilt mellom de som hadde lønnsarbeid utenfor bruket, og de som bare var oppført som gårdbrukere. Diversekategorien rommet i denne sammenheng alt fra skipsredere til fergekoner. Tallmaterialet i matrikkelen i 1905 og folketellingen i 1910 var ikke helt sammenfallende. Eierskifter og en nedgang i brukstallet (Aust-Agder var eneste fylke med bruksnedgang i perioden 1907-1917¹²⁹) har bidratt til forskjellene. Jeg har heller ikke tatt med bruk som var eid av det offentlige (kirkegårder, skoler og et lasarett).

Tabell 2.13 Kategorier av matrikkelskyld og yrkesgrupper i Moland (M) og Stokken (S)

Matrikkelskyld	<1		1-2,99		3-4,99		5-6,99		7-8,99		9-10,99		>10,99	
	M	S	M	S	M	S	M	S	M	S	M	S	M	S
Gårdbruker	11	20	27	17	34	4	14	2	15	2	8	5	5	0
Gårdbruker/kombinert	27	12	19	6	8	0	1	0	1	0	1	1	1	0
Arbeider	2	12	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Håndverker	4	22	2	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Sjømann	0	8	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fisker	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Diverse	4	7	3	5	3	0	0	0	1	0	0	1	1	0

Kilde Matrikkel 1905 Nedenes amt og folketelling 1910

¹²⁹ www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_089.pdf

I følge Jens Brækka var det ingen storgårder i Østre Moland.¹³⁰ Dette ser ut til å stemme godt med tabell 2.13. Alle brukene var under 13 skyldmark. Bare prestegården og skipsrederbrukene ble drevet av innleid hjelp. Både presten og skipsrederne tilhørte eliten i bygda uavhengig av bruksstørrelsen. I Moland var sannsynligvis bøndene på de største gårdene blant bygdas beste menn. I Stokken var de fleste brukene små, og flertallet kombinerte gårdsdriften med jobb eller hadde yrke utenfor jordbruket.

Knut Kjeldstadli introduserte et skille mellom det han kaller småbrukere og småbønder, der begge grupper levde av gården. Småbrukeren kunne i midlertid ta seg lønnsarbeid utenfor gården. Tabell 2.13 indikerte at bruk med skyld større enn 3 skyldmark i hovedsak hadde gårdbrukere som levde av gården. Småbrukerkategorien var en rommelig betegnelse, der graden av lønnsarbeid utenfor gården kunne avhenge av tilgangen på arbeidsplasser, forsørgelsesbyrden, gjeldsforhold og hvor gårdbrukeren var i livsløpet.

De sosiale forskjellene blant bøndene kunne føre til klassemotsetninger mellom arbeiderbrukere/småbrukere og heltidsbonden. I småbrukerrollen lå det en tanke om at småbrukeren skulle være et forsonende mellomledd i klassestriden mellom landbruk og industri. Småbrukerbevegelsen fant sine historiske røtter blant husmenn og i Thrane-bevegelsen. Bevegelsen fikk størst gjennomslag i de mest polariserte områdene på Østlandet. Det ble dannet et par foreninger i Aust-Agder, men oppslutningen var liten.¹³¹ Jeg har ikke funnet aktive foreninger i Østre Moland. Ved lokalvalget i 1913 ble det stilt en egen arbeider- og småbrukerliste i Moland. Småbrukeren ble i Østre Moland koblet til arbeiderbevegelsen i politisk henseende.

2.5.2 Bondelivsstil, religion og politikk

I et dikt i Tiden beskrev Torjus Siring fra Moland sin oppfatning av bondelivsstilen. Siring var aktiv i politikken, som representant for Arbeider- og småbrukerlisten.

So mangt har ein bonde aa gjera og styra, det er`kje berr grisen, hesten og kjyrna.

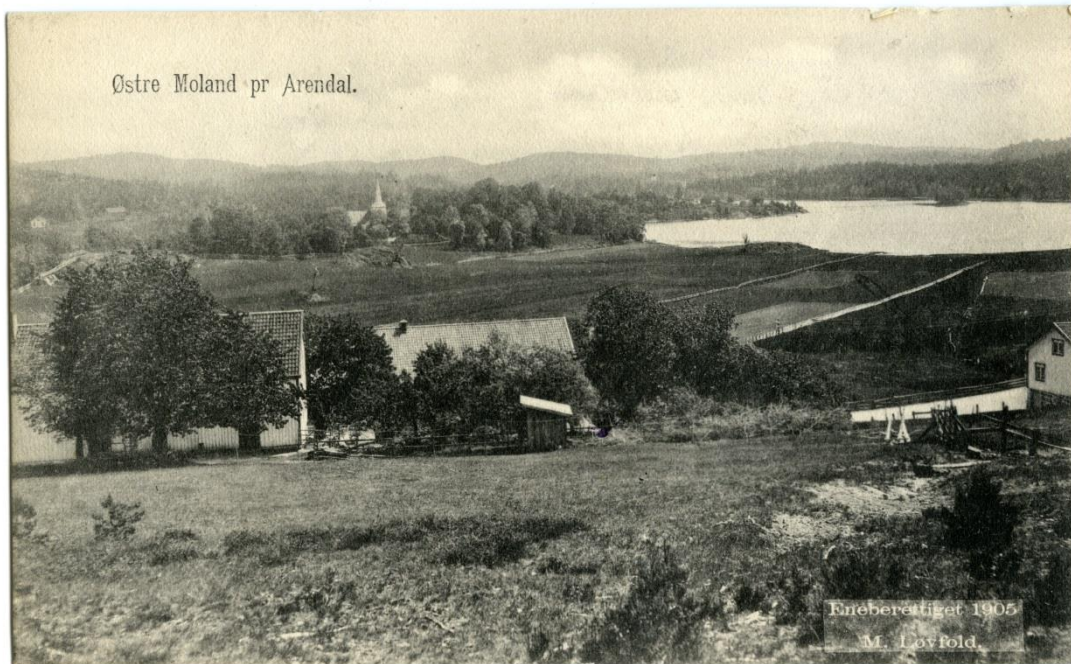
Hans rike hev minst sine sju departementer, og alt skal no greiast det gjeva kan rentar..¹³²

Diktet fikk frem flere viktige trekk ved bondelivet, som arbeidsfordeling, allsidighet, avhengighet av naturen, bruken av ny teknologi, strevet med å få pengene til å strekke til og gleden over å overlate gården til neste generasjon.

¹³⁰ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.4

¹³¹ Feiring, Rovde og Tøsse 1988: 46, 256-257

¹³² Tiden, 20.5.1913

Gårder ved Molandsvannet med Østre Moland kirke i bakgrunnen, 1905, fotografi av prospektkort, Aust-Agder kulturhistoriske senter

I motsetning til i arbeiderfamiliene var ikke produksjon og forbruket adskilt i bondefamiliene. Både mann og kvinne arbeidet på gården, men arbeidsoppgavene var kjønnsdelte. Jens Brækka beskrev arbeidsfordelingen slik:

Jord og skogsarbeide var og er mandsarbeide, ligesaa støll i stallen. Fjøsstell var og er kvindearbeide tillige med alt husstell, saasom vask, bagning, ullkarding, spinning, vevning og holde alt tøy i orden. Kvinder tog ogsaa del i potetsetning og optagning, ugreslugning, høiberging, skur og treskning.¹³³

Familien var avhengig av både mannens og kvinnens arbeid for å skaffe et levebrød. Den sparsomme og flittige bondekona var spesielt viktig på de små gårdsbrukene, der inntektene var begrenset og renter skulle betales. Livsstilen for de fleste var preget av nøysomhet.¹³⁴ Gården skulle sørge for mat og klær, men også for inntekter. De fleste bøndene spesialiserte produksjonen, og kjøpte mel og smør.¹³⁵ Herredstyremedlemmene i Østre Moland reflekterte over forskjellene i matvanene mellom arbeidere og bønder i forbindelse med de vanskelige tidene under verdenskrigen.

¹³³ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.26

¹³⁴ Slettan og Try 1974: 98

¹³⁵ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.23

N. Evensen: Ein Bonde lever godt, men ein Arbeidsmand lever mest paa Smørrebrød og Kaffe.

G. Fløistad: Me lever paa Graut me.

N. Evensen: Naja, det er kje saa greit aa bære Graud med sig paa Arbeid, og Graudemelet er ikkje billig.¹³⁶

Som produsenter og i noen grad arbeidsgivere fikk bøndene en annen rolle i markedet enn arbeiderne. Økonomien til bøndene var avhengige av været, effektivitet, konjunkturer, statlige reguleringer og gjeldsbelastning. Moderniseringen i landbruket førte til at mange nye redskaper kom i bruk, som skulle effektivisere og lette arbeidet for bonden. Mekaniseringen i jordbruket i Agder kom relativt sent i gang. I følge Slettan hadde dette sammenheng med mange små hesteløse bruk. Investering i maskiner krevde kapital, og lønnsomhet måtte også vurderes ved investering i disse redskapene.¹³⁷

Odelstradisjonen stod sterkt blant bøndene, og det var viktig å videreføre gården i slekten. Foreldrene kunne ha det avgjørende ordet når det gjaldt giftermål, og det var ikke uvanlig at søskenbarn giftet seg med hverandre.

En bonde paa odelsgaard hadde større anseelse end den paa nykjøpt jord. Det var skam at selge sin odelsjord, men det hendte i blant, naar selgeren gik over til andet yrke. Da solgtes gaarden helst til en odelsberettiget, og da odelsretten gaar helt ti 7ende led var der mange som hadde retten.¹³⁸

Harald Berntsen sammenlignet botettheten i Stokken og Moland i 1920. Han presiserte at tallene var gjennomsnittstall, og at variasjonene innen hvert sogn kunne være store. Botettheten var avhengig av hvor familiene var på den sosiale «rangstigen». For gårdbrukere og småbrukere var tettheten 0,72 per rom i Stokken og 0,66 i Moland. Tettheten i arbeiderboliger var 1,17 per rom i Stokken og 0,92 i Moland. De forskjellige klassene hadde omtrent like boforhold i Moland og Stokken. Arbeiderne i Stokken bodde i midlertid trangere enn arbeiderne i Moland.¹³⁹ Bøndene og småbrukerne i Moland var langt mindre trangbodde enn arbeiderne i Stokken.

For mange på Sørlands-kysten hadde kristentroen stor innflytelse på livsstil og verdivalg. Det religiøse området kan betraktes som et eget felt. Samfunnsvitenskapelig forskning gjort av Gabriel Øidne og Stein Rokkan har vist at den religiøse motkulturen har vært sentral i utviklingen av det politiske systemet. Jon P. Knudsen har i sin doktoravhandling

¹³⁶ Vestlandske Tidende, 15.3.1915

¹³⁷ Slettan 1998: 362-63

¹³⁸ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.54-55. 58

¹³⁹ Berntsen 1981: 287-88

«Kulturspredning i et strukturelt perspektiv» undersøkt sammenhengen mellom sosioøkonomisk deprivasjon og eksistensiell deprivasjon i Oslo over en lengre periode. Deprivasjon kan i denne forbindelse forstås som «følelse av meningsløshet, etablerte livs- og samfunnsforhold faller sammen».¹⁴⁰ Han regnet arbeiderbevegelsen som et kulturelt svar på en sosioøkonomisk deprivasjon. Frikirkelighet var et svar på en kombinasjon av eksistensiell og sosioøkonomisk deprivasjon. Urbanisering, flytting og yrker innen industri, handel og sjøfart kan regnes som indikatorer på en eksistensiell deprivasjon. Indikatorer på sosioøkonomisk deprivasjon var arbeiderklasses tilhørighet og politisk stemmegivning. I perioder med sterk sosioøkonomisk deprivasjon vil det være en tendens til etterspørsel av kulturformer som arbeiderbevegelsen stod for. I perioder med sterk økonomisk og eksistensiell deprivasjon vil det være en tendens til oppslutning om dissentersamfunn og arbeiderbevegelsen. Svak sosioøkonomisk og eksistensiell deprivasjon ga en tendens til en liberal konservatisme eller ingen eksplisitt ideologi.¹⁴¹

I andre halvdel av 1800-tallet var Arendals-området preget av urbanisering, modernisering og utstrakt kontakt med utlandet. Dette bidro til en eksistensiell deprivasjon som i følge Knudsen la grunnlaget for en spredning av frikirkelighet i området. Folketellingen i 1910 viste at 8,8 % av befolkningen i Arendal var dissenter. I Østre Moland var 10,1 % av befolkningen dissenter, noe som er svært høyt i forhold til gjennomsnittet for bygdene i Nedenes (5,2 %) og for hele Norge (2,6 %).¹⁴²

De lavkirkelige vekkelsene fikk også et stort gjennomslag i Arendals-området. Berge Furre skrev i «Soga om Lars Oftedal» at «Verdens undergang var venta da Lars Oftedal kom til Arendal i 1869». Oftedal fikk stor oppslutning i menighetene i byen og bygdene rundt. I vekkelsen som fulgte lå det en kime til splittelse, og blant annet sognepresten i Østre Moland stengte kirkedørene for Indremisjonens predikant. Tusenvis bøyd kne samtidig som kirkekonflikten herjet i området. I følge Furre rekrutterte både metodister og baptister nye medlemmer der Oftedal samlet til vekkelse.¹⁴³ Vekkelsene preget også Vestlandet, og i følge Døssland og Løseth var lekmannsbevegelsen både på Sør- og Vestlandet preget av puritanske

¹⁴⁰ Røed 2009: 162

¹⁴¹ Knudsen 1994: 123, 126, 138, 143

¹⁴² www.ssb.no/a/histstat/nos_v_152.pdf

¹⁴³ Furre 1990: 122, 129

holdninger i moralske og kulturelle spørsmål. Bevegelsen var også nært knyttet til avholdsbevegelsen.¹⁴⁴

Vekkelsene rekrutterte mange til bedehusene i distriktet. Jens Brækka fortalte om følgene av den pietistiske vekkelsen i Østre Moland.

Vakte tillod ikke sin voksne barn og tjenestefolk at gaa paa dansefester. Spille kort eller spille fele var syndigt. I min barndom (i 80-årene) ble der ikke holdt offentlige dansefester, men i min ungdomstid (90-årene) var det verste svartsyn daavnet hen og da ble der danset paa alle skytterfester og ungdomslag.¹⁴⁵

I minnematerialet fra Eydehavn var det flere informanter med bakgrunn fra bedehuset eller i dissentermenigheter.¹⁴⁶ Bjørn Slettan antok at 10-15 % av befolkningen var aktive i den lavkirkelige bevegelsen. Selv om antallet ikke var så høyt, fikk gruppen et kulturelt og sosialt hegemoni i lokalsamfunnet.¹⁴⁷ Kristendommen fant dermed sin naturlige plass på fester og møter i lokalsamfunnet. Det kom blant annet frem i referatet fra 100-årsfesten for 1814 i Moland.

Og det kan vera alt for sandt det som ordfører Skjulestad slutta festen med, at me som er unge kan ha mange tunge stunder i vente; men daa gjeld det, som han ogso sir, at barnetrui vaar ikkje er borte, og at Gud skal vera vaar tilflugt, som han var fedrane sine i 1814.¹⁴⁸

I Moland var det også krefter som stod nær «Fjell- og fjord-Norges» verdier. I Brekka fantes et aktivt ungdomslag, som innviet et nytt foreningslokale i 1918.¹⁴⁹ Målsaken hadde også gjennomslag blant noen av bøndene. I avisene var innlegg og referater ofte skrevet på nynorsk. To skolekretser i Moland gikk over til nynorsk etter stor språkstrid i 1932.¹⁵⁰ I 1873 åpnet Viggo Ullmann folkehøyskole på gården Skjulestad i Moland. Selv om skolen bare holdt til der i to år, viste etableringen at grundtvigianske ideer hadde et nedslagsfelt i bondebygda. Folkehøyskolen ble motarbeidet av pietistiske prester og bedehusfolket i bygda.¹⁵¹ I herredstyret kom motsetningene mellom disse gruppene frem i enkelte saker. Det ble blant annet diskusjon om herredstyret skulle bevilge til drift av Sørlandet kristelige ungdomsskole, som ble startet av fire misjonsorganisasjoner i 1912. Diskusjonen mellom

¹⁴⁴ Døssland og Løseth 2006: 270-271

¹⁴⁵ Institutt for sammenlignende kulturforskning, spørsmål 1.50 k

¹⁴⁶ Minnematerialet Eydehavn, informant 14 og 15

¹⁴⁷ Røed 2009: 160

¹⁴⁸ Agderposten, 28.2.1914

¹⁴⁹ Agderposten, 5.3.1918

¹⁵⁰ Tveiten, Helge O. 2007: 10-12

¹⁵¹ Slettan 1998: 298-299

representantene gikk særlig om det «kristelige» ved den nye skolen. Flere representanter reagerte på at den nye skolen antydte at amtsskolen ikke var kristelig nok. En av representantene hevdet at skolen var riksmålsvennlig, men dette ble imøtegått av andre representanter. Representantene delte seg i en gruppe som ønsket å støtte en privat skole med kristne lærere, og en annen gruppe som heller ønsket å støtte og holde fast ved de offentlige amtsskolene. I avstemningen var 7 for bevilgning og 12 stemte mot.¹⁵² Avstemningen kan tyde på at de kulturelle og religiøse strømningene i herredet var mangfoldige, og at de lavkirkelige verdier ikke alltid slo i gjennom i det politiske feltet.

I «Sørlandet – et politisk annerledesland» drøftet Helge Røed årsakene til at partimønsteret på Sørlandet avvek i forhold til landsgjennomsnittet. Han pekte på at motkulturene i form av lavkirkelighet/frikirkelighet og avholdsbevegelsen hadde ført til sterkere oppslutning om det politiske sentrum enn i resten av landet. Det sterke religiøse engasjementet ble på Sørlandet en dominerende kulturell strømning. Dette fikk betydning for hvilke saker som var viktige for folk, noe som igjen påvirket hvilket parti de stemte på. Landsdelen var også preget av svak sosial polarisering, og dette førte til en lavere oppslutning om partier på venstresiden i norsk politikk. Årsakene var at Sørlandet var preget av små bruk og et lite bygdeproletariat. Unntaket var skogsbygdene i indre deler av Aust-Agder. Den store utvandringen til Amerika dempet også det sosiale trykket, og den sosiale polariseringen ble redusert. Industrialisering har vært viktig for fremveksten av arbeiderbevegelsen og oppslutning om Arbeiderpartiet. Det var bare på Eydehavn og i Vennesla at arbeiderbevegelsen fikk politisk hegemoni.¹⁵³

På Vestlandet kan man finne en tilsvarende sammenheng mellom lavkirkelig oppslutning og svak polarisering i politikken. I følge A. Løseth og A. Døssland var oppslutningen om Moderate Venstre stor blant kristne velgere på begynnelsen av 1900-tallet. Etter konsolideringen av Venstre økte Venstre oppslutningen til 2/3 av stemmene ved valget i 1918.¹⁵⁴ I følge Stein Rokkan skilte Sørlandet og Vestlandet seg ut ved å ha en sterk kulturell motstand mot sentraliserende og urbaniserende krefter. Særlig i primærnæringskommuner var det vanskelig å mobilisere sosialistiske velgere på grunn av en svak politisk polarisering. Et egalitært samfunn med liten forskjell i bruksstørrelsene fremmet ikke klassemotsetningene. Venstre stod sterkt i denne regionen. Partier, som sprang ut fra gamle Venstre, rekrutterte mer på bakgrunn av territoriell og kulturell opposisjon enn klasseinteresser. I likhet med Gabriel

¹⁵² Agderposten, 10.7.1914

¹⁵³ Røed 2009: 159-162

¹⁵⁴ Løseth og Døssland, 2006: 278

Øidne fant han at tre politiske spørsmål stod svært sterkt i regionen; luthersk ortodoksi og pietisme mot byradikalisme og sekularisering, avholds- og forbudslinjen og målsak. Det var et sammenfall mellom mange religiøst aktive på Sør- og Vestlandet og høy oppslutningen om mellompartiene.¹⁵⁵

Stortingsvalget i 1909 ble et oppgjør med Gunnar Knudsens sosialradikale Venstre-regjering. De konservative velgerne samlet seg om Høyre og Venstre gikk tilbake.¹⁵⁶ I Nedenes amt fikk Høyre og Frisinnede Venstre flertall i Nedenes krets (57,1 %), Arendal (48,7 %) og i Sand (50,7 %). Venstre gikk tilbake i de fleste kretsene, men utviklingen i Nedenes krets var spesiell. Der økte de konservative og sosialistene på bekostning av Venstre. Sosialistene fikk 36,9 % av stemmene.¹⁵⁷ Nedenes krets var mer politisk polariserte enn i resten av kretsene i amtet.

Fagforeningsarbeid og partipolitikk kunne i kristne kretser bli sett på som verdslige og syndige aktiviteter. Nils M. Justvik har studert forholdet mellom arbeiderbevegelsen og lavkirkelige/frikirkelige miljøer på Eydehavn i mellomkrigstiden. Han har ikke funnet noen store motsetningsforhold mellom disse miljøene. Flere av arbeiderne var engasjert på styre- og ledernivå både i arbeiderbevegelsen og i en religiøs gruppe.¹⁵⁸ Noen valgte å stå utenfor fagbevegelsen av religiøse grunner. En av informantene fortalte om dilemmaet pinsevennene kunne få i forhold til fagbevegelsen.

De gamle i pinsebevegelsen ville ikke ha noe med fagbevegelsen å gjøre. Min far var ikke der, men betalte kontingenten. Så ikkje de skulle liksom, at han sluntra unna. Men han gjorde ikkje det, men, for den gangen hadde de det sånn en, en sykekontingent au, slik at, ja, dei som gikk i fagbevegelsen, og det, de fikk en fri sykekasse då. Så de var med og betalte der, men det vakje noe uvennskap eller noe sånn noe... Og før Kristelig Folkeparti kom te, så var det Venstre som de stemte på hjemme hos oss i hvert fall.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Rokkan 1987: 156, 159, 161-162, 170-173, 180

¹⁵⁶ Nerbøvik 1999: 251

¹⁵⁷ http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_v_128.pdf

¹⁵⁸ Justvik 2000: 171

¹⁵⁹ Arbeiderminner Eydehavn, informant nr. 12

3 Endringer i forholdet mellom bønder og arbeidere i det politiske feltet

I dette kapitlet skal jeg undersøke hvordan utbyggingen av storindustrien endret forholdet mellom bønder og arbeidere i det politiske feltet i perioden 1912-1919.

3.1 Maktkamp i det politiske feltet

Etableringen av storindustrien på Eydehavn førte til stor tilflytting til Stokken. Noen arbeidere var bare innom en kort tid, men en del av arbeiderne slo seg ned etter hvert. Etableringen av storindustrien økte arbeiderandelen og endret klassesammensetningen i herredet som helhet.

I Nedenes amt var det tegn til en økende klassebevissthet i deler av amtet ved at oppslutning om fagbevegelse og Arbeiderpartiet økte etter unionsoppløsningen. I tabellen under kan vi se den prosentvise utviklingen i stemmegivningen ved stortingsvalgene fra 1912 til 1918. Jeg har sammenlignet utviklingen i Østre Moland herred med resultatene i valgkretsen (Nedenes) ved valg og omvalg. I tillegg til Østre Moland bestod valgkretsen av Åmli, Gjøvdal, Tovdal, Froland, Hisøy, Tromøy og Øiestad.

Tabell 3.1 Resultater i prosent ved 1. valg til Stortinget i Østre Moland (ØM) og Nedenes krets ved valgene i 1912-1918

Årstall	1912		1915		1918	
	ØM	Krets	ØM	Krets	ØM	Krets
Socialisterne*	28,7	34,5	46,3	41,4	49,2	39,6
Høire og Fr. Venstre	35,1	29,3	30,1	30,1	25,8	31
Venstre	32,3	25,2	23,5	28,4	25	29,4
Kirkepartiet*	3,6	10,9				
Spredte	0,3	0,1	0,1	0,1	0	0
Sum	100	100	100	100	100	100

*Betegnelsen var brukt i statistikken til SSB og i avisene om Arbeiderpartiet. Kirkepartiet stilte bare liste ved valget i 1912.

Kilder: www.ssb.no/a/histstat/nos_v_152.pdf www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_v_189.pdf
www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vi_065.pdf www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vi_150.pdf

Tabell 3.2 Resultater i prosent ved omvalg til Stortinget i Østre Moland (ØM) og i Nedenes krets ved valgene i 1912-1918

Årstall	1912		1915		1918	
	ØM	Krets	ØM	Krets	ØM	Krets
Socialistene	31,8	35,3	47,6	43	54	41,8
Høyre og Fr. Venstre	31,4	33,2	52,1	56,9	46	57,9
Venstre*	36,6	31,5	0	0	0	0
Kirkepartiet*	0	0				
Spredte	0,2	0	0,3	0,1	0	0,3
Sum	100	100	100	100	100	100

*Kirkepartiet og senere Venstre inngikk valgsamarbeid med Høyre og Frisinnede Venstre ved omvalget.

Valgdeltagelsen i Østre Moland var større ved omvalgene enn ved 1. valget, og deltakelsen var 9 til 14 % høyere enn i kretsen. I 1912 var valgdeltakelsen 72,2 % ved omvalget, og dette var nesten 20 % høyere enn ved valget i 1909. Deltakelsen økte til 75,3 % i 1915, men falt til 64,5 % i 1918. Økt valgdeltagelse kan tyde på at befolkningen var blitt politisk mobilisert og brukte stemmeretten til å påvirke den politiske utviklingen. Valgdeltagelsen var også høyere i herredet enn i kretsen før etableringen av storindustrien, men forskjellene var ikke så markerte som ved de senere valgene. Etableringen av storindustrien kan ha virket som en katalysator for økt valgdeltakelse i alle politiske leirer. Nedgangen i valgdeltagelsen i 1918 kan forklares med spanskesyken. Epidemien var på topp da omvalget skulle avholdes, men en søknad om utsettelse av valget fikk ikke gjennomslag.

I kretsen økte sosialistene oppslutningen fra 35,3 % til 41,8 % ved omvalget. I samme periode fikk sosialistene mellom 13,3 % og 25,8 % av stemmene i landdistriktene i amtet. Den økende oppslutningen om sosialismen i kretsen kan tyde på en økt klassebevissthet og et krav om mer innflytelse blant den proletariserte befolkningen i skogsbygdene, blant arbeiderne i industrien, blant småbrukere og ikke minst blant industriarbeiderne på Eydehavn. Etter valget i 1909 økte Venstre sin oppslutning i kretsen fra 25,2 til 29,4 % ved 1. valget i løpet av perioden. På grunn av valgsamarbeid med Høyre ved omvalget i 1915 og 1918 var det ikke egne resultater for Venstre ved disse valgene. Venstre ønsket ikke å være et klasseparti. Partiet kjempet i følge statsminister Knudsen mot «reaksjon og revolusjon».¹⁶⁰ Høyre og Frisinnede Venstre lå mellom 29 og 31 % i den første valgrunden ved stortingsvalgene. Samlet sett hadde de borgerlige partiene størst oppslutning i hele perioden.

¹⁶⁰ Kjeldstadli, K. 1994: 24

I Østre Moland kan vi se at oppslutningen om sosialismen ved omvalgene økte fra 31 % til 54 % i løpet av perioden. Valgresultatet i 1909 viste at deler av befolkningen (23,3 % oppslutning om sosialistene) hadde en arbeiderklassebevissthet før storindustrien ble etablert i herredet. Den store økningen i oppslutning om sosialistene fra 1912 til 1915 skyldtes nok en økt tilflytting av arbeidere med sosial bakgrunn fra de lavere samfunnsklassene og en arbeiderhabitus. I følge valgstatistikkene økte antall stemmeberettigede fra 685 i 1912 til 1152 i 1915 og 1342 i 1918. En del av økningen skyldtes at flere kvinner fikk stemmerett. Andelen av kvinner, som hadde stemmerett, økte fra 35-42- 47 % i samme perioden. Overskuddet av mannlige velgere i 1915 kan være typisk for et industristed i etableringsfasen. Den økte kvinneandelen i 1919 kan tyde på at flere arbeidere hadde hentet familiene sine for å slå seg ned i Østre Moland.

Ved stortingsvalgene i 1909 og 1912 samarbeidet ikke de største borgerlige partiene ved omvalgene, og i 1912 førte det til at sosialisten og bonden Guttorm Fløistad ble innvalgt på Stortinget.

Fotografi av bilde i Tiden, 21.1.1913

Ved stortingsvalget i 1915 ble det diskutert i avisene om de borgerlige partiene skulle inngå et valgsamarbeid ved omvalget for å hindre at sosialistene ble representert på Stortinget.

Samarbeid mellom gamle politiske fiender kunne være vanskelig, men den sosialistiske faren gjorde at «fædrelandet maa staa høiere enn partierne».¹⁶¹

Jens Brækka hadde all aktelse for Fløistads dyktighet, men advarte i et innlegg i Agderposten mot å stemme på en sosialistisk bonde.

Den partidisciplin som socialisterne har indført er likesaa streng og bestemt som tyskernes berømte diciplin, saa fordi om socialisternes kandidat nu tilfældigvis er bonde, kan vi intet godt vente fra ham, selv om han vil os aldrig saa vel.... I alle andre livets forhold maa man finde sig i at slaa av paa sine fordringer. Kan man ikke faa det bedste, vælger man det næst bedste. Det blir almindelig regnet for fornuftig mans færde. Hvorfor ikke gjøre dette paa det politiske området? Jeg vil henstille til herrerne Kateraas og Skjulestad, at de begge gjør alt det de kan for at faa nævnte ordning istand. Og jeg vet jeg ikke er alene som finder at nu maa de alenlange programmer træde i bakgrunden og der maa for alvor gjøres front mot «de umodne», og feltropet maa være «Ned med socialisterne».¹⁶²

Landmandsforbundet advarte også mot å stemme sosialistisk, selv om representanten var en gårdbruker. I deres øyne var sosialisme uforenlig med bondepolitikk, og Fløistad villedet dermed velgerne. Det var viktig å mobilisere bøndene til å stemme borgerlig ved valget. Mange hjemmesittere kunne føre til at sosialistene igjen fikk Fløistad inn på Stortinget.¹⁶³

I den borgerlige pressen ble sosialismen utpekt som den store fiende som bøndene måtte samle seg mot. I Agderposten kom det innlegg som stilte spørsmål ved Venstreregjeringens forsøk på å bygge bro over klassegrensene til arbeiderbevegelsen.¹⁶⁴

*Socialisterne vedgaar med elskværdig aabenhet at bondestanden skal proletariseres. De ser med instinktets gløgge skarpsyn at den farligste skanse mellem dem og den socialistiske stat er **velstillet uavhengig bondestand**. For dem er bonden først og fremst **fienden**..... Her synes øiensynlig at være en magtforskyvning i samfundet under forberedelse: By-, industri- og funksjonærvenstres gradvise sammenslutning med den parlamentariske (!) fløi av socialisterne. Saa er der kanske godt haap om at gjennem et trofast socialt reformarbeide (!) faar bonden efterhvert sin rette stilling i samfundet andvist: **som bybefolkningens, industriproletariatets og storindustriens træl!**¹⁶⁵*

¹⁶¹ Agderposten, 4.9.1915

¹⁶² Agderposten, 16.9.1915

¹⁶³ Vestlandske Tidende, 7.10.1915

¹⁶⁴ Kjeldstadli, K. 1994: 24

¹⁶⁵ Agderposten 26.6.1919

Fiendebildet i den borgerlige pressen representerte i stor grad Landmandsforbundets ideologiske kampsaker. Landmandsforbundet hevdet ved etableringen i 1896 at det ikke fantes klasser eller ulike interesser på landsbygda. De var svært kritiske til Arbeiderdemokratene som de mente splittet landsbygda med sitt politiske program for dyrkingsjord til arbeiderne og bedre arbeidsforhold for jord- og skogsarbeiderne. Fronten mot sosialistene var hard: «og ve de Gaardbrugere, som her svigter sin stand og rækker sine Dødsfiender, Socialisterne, en hjælpende Haand».¹⁶⁶ I følge Ohman Nielsen var årene 1905 til 1935 gjenstand for den mest intense klassekampen mellom bønder og arbeidere i Norge. Bondebevegelsen og arbeiderbevegelsen mobiliserte store deler av befolkningen i to grupper, som hadde forskjellige krav, synspunkter og historiefortellinger.¹⁶⁷

Arbeidernes oppslutning om Landsorganisasjonen ble brukt som argument for at bøndene skulle organisere seg i Landmandsforbundet. Antallet kretsorganisasjoner i Landmandsforbundet økte fra 4 i 1911 til 12 i 1920 på Sørlandet. Organisasjonsprosenten på Sørlandet var 28 %.¹⁶⁸ Vyene om en enhetlig bondeorganisasjon slo imidlertid feil. Arbeiderbevegelsen fanget opp skog- og landarbeiderne ved dannelse av Norsk skog- og jordbrukerarbeiderforbund i 1912. Dette ga støtet til dannelse av Norsk Småbrukerforbund i 1913, som skulle være partipolitisk nøytral. Splittelsen blant bøndene var «et slag i Ansigtet paa Norsk Landmandsforbund». Småbrukerforbundet ønsket å fremme interessene til småbrukerne. De var mot vernetoll på jordbruksvarer. Småbrukerne dyrket ikke korn for salg, og vernetoll ville gi dyrere brød. Også jordspørsmålet var viktig for småbrukerne. Forbundet arbeidet for at det skulle være mulig å kjøpe billig jord, og virkemiddelet var ekspropriasjon og omlegging av skatten på jordeiendommer.¹⁶⁹ Splittelsen i gårdbrukerstanden ble også kommentert i lokalpressen, og politiseringen av Landmandsforbundet fikk skylden for splittelsen.

Naar samarbeidet hittil ikke har været godt, skyldes det for en stor del at Landmandsforbundet har blandet partipolitik ind i sit arbejde. Som svar herpaa dannedes smaabrukerforbundet som har slaat ind paa samme vei. Resultatet herav er blit at der stadig føres en bitter og ofte smaalig strid, som tar sig alt annet end tiltalende ut og utvilsomt ikke styrker jordbruket.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Rovde 2000: 59-60

¹⁶⁷ Ohman Nielsen 2002: 226

¹⁶⁸ Aasland 1974: 61-67

¹⁶⁹ Feiring, Rovde og Tøsse 1988: 31-33, 55-57

¹⁷⁰ Agderposten, 14.3.1917

Landmandforbundet var en interesseorganisasjon som i økende grad fikk politiske ambisjoner. Østre Moland Landboforeningen, som var tilsluttet Landmandsforbundet, hadde 140 medlemmer i 1913. Referatet fra årsmøtet i 1913 inneholdt politiske utsagn mot regjeringens favorisering av industrien, men upolitiske bondesaker dominerte referatet.¹⁷¹ I 1918 hadde det lokale bondelaget omtrent like mange medlemmer som i 1913. Referatet fra årsmøtet omtalte laget som et av amtets største.¹⁷² I referatet fra årsmøtet i 1919 ble bondelagets upolitiske karakter vektlagt, men den store oppslutningen gjorde Landmandsforbundet til en maktfaktor som en del av det politiske nettverket i Østre Moland.

Dit kommer folk fra alle ender og kanter av bygden, og de møtes ikke bare med viljen til å høre og lære, men ogsaa med viljen til aa hygge seg. Gode egtemænd tar, saasandt de har anledning til det, sine koner med, og det er en prisværdig skik som bønderne i andre bygder bør ta efter. De vil ha baade hygge og nytte av det. At alle partier er repræsenteret ved et slikt bygdemøte sier sig selv. Der møtes bygdens nuværende og forhenværende stortingsmand og de forskjellige varamænd som Moland har forsynt valgkredsen med. Men den dagen er politiken glemt. Det er bygdens viktigste næringsvei som samler interessen.»¹⁷³

Sentralt førte Landmandsforbundet en aktiv antisosialistisk politikk, samtidig som de ikke forholdt seg til arbeiderklassens forestillinger om klasse og klassekamp. Bøndene i Landmandsforbundet opplevde seg som en del av en gruppe med felles erfaringer og en egen identitet. De stod i motsetning til blant annet arbeiderne og deres sosialistiske ideologi. I følge Thompson oppfylte de kravet til å bli betraktet som en egen klasse. Referatet over viste i midlertid at Landboforeningen i Moland samlet bøndene uavhengig av politisk oppfatning.

Ved stortingsvalgene i 1915 og 1918 samarbeidet de borgerlige partiene ved omvalgene. Samarbeidet sørget for at en høyremann ble valgt som representant for kretsen. Ved valget i 1918 ble ordfører og gårdbruker Lars O. Skjulestad valgt inn på Stortinget. Fire dager før valget var førstesiden i Vestlandske Tidende preget av en stor annonse for de aktuelle høyrekandidatene ved omvalget. I annonsen ble det understreket at Skjulestad innestod for Landmandsforbundets program, slik at velgerne trygt kunne stemme på ham.¹⁷⁴

¹⁷¹ Agderposten, 28.1.1913

¹⁷² Agderposten 18.2.1918

¹⁷³ Agderposten, 21.1.1919

¹⁷⁴ Vestlandske Tidende, 16.10.1918

Lars O. Skjulestad, fotografi av bilde i Vestlandske Tidende, 16.10.1918

Stortingsvalg kan ses som velgernes dom over politikken i sentralfeltet. Frykten for sosialismen samlet tidligere politiske motstandere på borgerlig side. En stemme til sosialistene kan tyde på en protesterende holdning til regjeringens politikk. Det kan også være en tillitserklæring til representanten som var på valg. Ved å stemme sosialistisk ga velgerne uttrykk for at de hadde en subjektiv erfaring av å tilhøre en klasse som stod i motsetning til det bestående styret. Valgstatistikkene ved stortingsvalgene viste bare resultatet for herredet som helhet. Var det forskjeller mellom Moland og Stokken? Noen avisinnlegg kan tyde på at den politiske interessen i Moland var lav og oppslutningen om arbeiderbevegelsen liten. T. F. skrev i et innlegg i avisen Tiden våren 1913 at den politiske og økonomiske interessen blant arbeidere og småbrukere var svært liten.¹⁷⁵

Stortingsvalgene indikerte at det var en arbeiderbefolkning med klassebevissthet i Østre Moland. Oppslutningen om sosialismen ble nesten fordoblet i perioden. I arbeiderbevegelsen var fagforeningsarbeidet svært viktig for å bevisstgjøre arbeiderne. Det var også en arena for lønnsdannelse og klassekamp. Det var en nær forbindelse mellom fagforeningene og Arbeiderpartiet. Fagforeningsmedlemskap var mer forpliktende enn å gi sin stemme til sosialistene. Arbeiderne måtte melde seg inn og betale en avgift for å være med. Medlemskap i fagorganisasjonene kan indikere arbeidere som var bevisst motsetningsforholdet til bedriftsledelsen. Aktive fagforeningsfolk var en viktig del av det politiske nettverket, og en stor oppslutning kan øke den politiske styrken (politisk kapital) til Arbeiderpartiet. En aktiv klassekamp i forhold til arbeidsgiverne kan også skape frykt blant kapitalistene. Landbruksdirektøren fryktet det økte motsetningsforholdet mellom arbeid og kapital.

¹⁷⁵ Tiden, 22.3.1913

... Jo mer byerne og industrien vokser, desto vanskeligere blir de sociale spørsmål at løse. Spændingen mellem kapital og arbeide stiger. Utilfredsheten hos arbeiderne tiltar tiltrods for alle lønsforhøielser og andre forbedringer, og hvis det ikke lykkes at forminske eller ophæve mosætningsforholdet mellem arbeide og kapital saa ender det hele sikkert i en katastrofe.¹⁷⁶

Hvordan var oppslutningen om fagforeningene i Østre Moland? I tabellen under har jeg samlet inn en oversikt over hvor mange avdelinger og medlemmer, som var registrert per 31.12 i Norsk Arbeidsmandsforbund, Norsk Jern- og metallarbeiderforbund og Norsk Træarbeiderforbund i LO i Østre Moland i perioden 1911-1918. I beretningene for 1919 var det ingen sammenlignbar oversikt over medlemmer og foreninger på amtsnivå.

Tabell 3.3 Antall avdelinger og medlemmer i LO-organisasjoner i Østre Moland (ØM) 1911-1918

År	Arbeidsmandsforb.	Jern- og metallarbeiderforb.	Træarbeiderforb.	Totalt i ØM
1911	1 avd. 21 medl.			1 avd. 21 medl.
1912	1 avd. 23 medl.			1 avd. 23 medl.
1913	1 avd. 16 medl.	1 avd. 24 medl.	1 avd. 60 medl.	3 avd. 100 medl.
1914	3 avd. 40 medl.	1 avd. 36 medl.	1 avd. 29 medl.	5 avd. 105 medl.
1915	3 avd. 85 medl.	1 avd. 75 medl.	1 avd. 41 medl.	5 avd. 201 medl.
1916	3 avd. 102 medl.	2 avd. 135 medl.	1 avd. 45 medl.	6 avd. 282 medl.
1917	2 avd. 97 medl.	2 avd. 273 medl.	1 avd. 42 medl.	5 avd. 412 medl.
1918	2 avd. 150 medl.	2 avd. 188 medl.	1 avd. 37 medl.	5 avd. 375 medl.

Kilder: www.arbark.no/eldok (1911-1918)

Det fantes fagorganiserte i herredet før storindustrien kom i gang, men det var et lavt antall. Antall medlemmer økte fra Smelteverket startet driften i 1913 og frem til og med 1917. Arbeiderne i storindustrien organiserte seg enten i Arbeidsmandsforbundet eller i Jern- og metallarbeiderforbundet. De ufaglærte arbeiderne på Smelteverket organiserte seg i Eydehavn Arbeiderforening, og de ufaglærte arbeiderne på Nitriden dannet Staksnæs Arbeiderforening. Begge avdelingene hørte til i Arbeidsmandsforbundet. Faglærte arbeidere organiserte seg innenfor sine respektive fagorganisasjoner. LO fryktet at organisering i forskjellige forbund

¹⁷⁶ Agderposten, 29.4.1918

på arbeidsplassene kunne føre til fremvekst av fag- og gruppesolidaritet på bekostning av klasesolidariteten.¹⁷⁷

Gode konjunkturer med stor aktivitet i storindustrien kan forklare noe av den store økningen av fagorganiserte i perioden 1915-1917. Mange unge arbeidere var nok også åpne for agitasjon, og felles erfaringer på industristedet kan ha bidratt til økt klassebevissthet. Jeg mangler tall for hvor mange som var ansatt på bedriftene til enhver tid. Det er vanskelig å si noe sikkert om hvor stor andel av arbeidere som var fagorganisert. Ut i fra medlemstallene, særlig i de første årene, var det grunn til å tro at organisasjonsgraden var relativt lav. Den svake oppslutningen om fagforeningene i startfasen kom frem i Tiden i 1913.

Staksnæs arbeiderforening besluttet paa møde den 19/1 at foreningen inmmeldes i Nedenes amts arbeiderparti fra 1. januar. Foreningen er indmeldt i Norsk arbeidsmandforbund og stiftedes for ca. 6 maaneder siden med 10 medlemmer; den tæller nu 58. Vi ønsker foreningen velkommen i rekkerne. Vi spurte en af arbeiderne ved anlegget, om der ikke var mange flere, som arbeidet der. Jo, siger han, hvis alle arbeiderne der var interesseret og havde forstaaelse af organisationstanken, saa kunde været 3 gange saa mange medlemmer; men dessverre føiet han til, mange af dem har ikke interesse for alvorlige sager.¹⁷⁸

I følge tabell 3.3 økte oppslutningen om fagforeningene utover i perioden. Dette ble også bekreftet i flere tariffoverenskomster. I LOs beretninger for 1916 viste tariffoverenskomstene at det var inngått en avtale på Smelteverket for 120 arbeidere, der 98 var organisert i tariffområdet til Arbeidsmandsforbundet. På Nitriden ble det gjort en tilsvarende tariffoverenskomst for 80 arbeidere der 75 var organisert i Arbeidsmandsforbundet og for 95 arbeidere som alle var organisert i Jern- og metallarbeiderforbundet. Ved tariffoverenskomsten var omtrent 80 % av de aktuelle arbeiderne organisert på Smelteverket, mens 97 % var organisert på Nitriden. Overenskomstene i 1918 omfattet 170 arbeidere der 115 (67 %) av arbeiderne på Smelteverket var organisert. På Nitriden gjaldt overenskomstene 438 arbeidere der 348 (79 %) var organisert.¹⁷⁹ Avtalene i 1916 og 1918 kan tyde på at oppslutningen om fagorganisasjonene økte til å omfatte minst 2/3 av arbeiderne mot slutten av perioden.

¹⁷⁷ http://arbark.no/diverse/1923forbundene/1923_forbundene.htm

¹⁷⁸ Tiden, 23.1.1913

¹⁷⁹ http://www.arbark.no/eldok/LO1916_3.pdf og http://www.arbark.no/eldok/LO1918_1.pdf

En tidligere arbeider ved Smelteverket skrev et innlegg i Agderposten om de gode arbeidsforholdene ved Smelteverket. G. H. omtalte seg som organisert arbeider, og dette provoserte fagforeningslederen på Smelteverket sterkt.

Men da maa jeg riktig spørre hvilken organisation De tilhører, om det er en kvinneforening de er medlem av? Jeg vet at De engang har været medlem av vor forening på smelteverket, men jeg hadde aldrig den ære at se G. H. paa medlemsmøte i foreningen, og De vet selv hvor længe De kan ha medlemskapet uopgjort, før De ikke længer kan betragtes som organisert kamerat. Naar ligegyldigheten er saa stor vilde jeg ikke pynte mig med navnet fagorganisert arbeider.¹⁸⁰

I kampen mot ledelsen var det ikke nok å si at man var kamerat. Fagforeningene var avhengige av medlemmer som forpliktet seg ved å møte opp på møter og betale kontingenten sin. I fagforeningsprotokollen ble det klagd over at medlemmene ved Smelteverket var sløve. Manglende betaling av fagforeningskontingenten var en viktig sak på flere møter i 1918. Fagforeningen drøftet om man skulle forsøke å presse ut de som ikke betalte eller om de skulle føres opp på «den sorte tavle».¹⁸¹ I en «fersk» arbeidergruppe kan det ta tid å endre identitet og klassebevissthet (habitus).

Motsetningen til arbeidskjøper kan komme til uttrykk ved streik. I følge Harald Berntsen skjedde alle tariffrevisjonene frem til 1918 uten arbeidsstans. I 1918 var det bare streik ved Nitriden. Det var forskjell mellom Smelteverket og Nitriden i forhold til antall fagorganiserte og i deltakelse i streiken i 1918. Direktør Hammond på Smelteverket ga etter overfor arbeidernes krav om 8-timersdagen uten streik. Berntsen antydte at avstanden til ledelsen på Smelteverket var kortere, siden den var plassert i Stokken. Nitridens arbeidere måtte forholde seg til en utenlandsk ledelse, som var langt mer uforutsigbar. Torje Moland, som jobbet på Smelteverket, trodde at arbeiderne på Smelteverket var mer redde for å miste arbeidsplassene sine. Han syntes det var mer fult i arbeiderne på Nitriden.¹⁸²

Innen arbeiderbevegelsen var det en venstrefløy, som var aktiv før 1. verdenskrig. De var i opposisjon til den forsiktige og demokratiske linjen som ledelsen i Arbeiderpartiet og LO fulgte. Deler av venstresiden i Arbeiderpartiet og ungdomsbevegelsen utviklet seg i en marxistisk og revolusjonær retning, som lå nær de russiske bolsjevikene. Innenfor fagbevegelsen fikk Fagopposisjonen, ledet av Martin Tranmæl, økt oppslutning om en mer

¹⁸⁰ Tiden, 24.9.1918

¹⁸¹ Møtebok Eydehavn arbeiderforening, 12.7.1918 og 7.8.1918

¹⁸² Berntsen 1981: 329-334

pågående økonomisk kamp. Dette skulle man oppnå ved å danne samorganisasjoner på bekostning av de enkelte fagforbund. De radikale fikk først tilslutning ved de store industrianleggene og i storbyene. Virkningene av verdenskrigen rammet arbeiderne hardere etter hvert, og dette gjorde at den radikale retningen fikk en stadig større oppslutning. Mange organiserte reagerte på ledelsens svake protester mot dyrtid og rasjonering. Ledelsen ble sterkt kritisert for ikke å kalle inn til en ekstraordinær kongress med sikte på å få til en generalstreik i 1917. I 1918 fikk den radikale fløyen flertall i partiet, og partiet gikk inn i den Kommunistiske Internasjonale i 1919.¹⁸³ I følge Edvard Bull var det bare på slutten av 1. verdenskrig at den revolusjonære klassebevisstheten (grad 5) fikk stor oppslutning i arbeiderbevegelsen. Revolusjonær klassebevissthet var kjennetegnet av motstand mot det kapitalistiske systemet og den bestående stat og målet var en sosial revolusjon.¹⁸⁴

Utviklingen i arbeiderbevegelsen ble nøye fulgt i de borgerlige lokalavisene.

*Det er en besynderlig og farlig vei vore syndikalisterne vil slaa ind paa efter den resolution, som blev fattet paa deres møte i Trondhjem. Vi evner ikke forstaa, at tiderne nu er slike, at der skal agiteres med revolution for øie; thi om der er dyrtid, saa er der paa omtrent alle hold tat hensyn til arbeiderne....*¹⁸⁵

Den 5. april 1918 advarte Vestlandske Tidende mot en radikaliserings som de mente ville bryte ned forsvaret, feie vekk parlamentarismen med streiker, legge produksjonen under fagorganisasjonene og bryte med kirken. Disse sakene ble viktige valgkampsaker ved stortingsvalget. Frykten for den revolusjonære arbeiderbevegelsen var påtagelig også i Landmandsforbundet.

*Vælg nu for alle tider Norges kurs, enten fædrenes eller fremmedes, enten jordens trygge eller industriens fristende og farlige grundmur under samfundsbygningen, enten et sterkt fysisk og moralsk friskt og tilfreds jorbrukernes flertal, eller et legemligt og aandeligt degenert, hjemløst og misfornøiet fabrikkfolk, enten et av selveierjord naturskapt demokratisk folkestyre, eller et av kapitalist og proletar i evig strid oprevet, mellem enevælde og revolution svingende statsstyre....*¹⁸⁶

Radikaliserings av arbeiderbevegelsen skapte også uro blant sosialistene. I 1917 ønsket «Smaabrukere» svar på hvordan Guttorm Fløistad stilte seg til den radikale linjen i

¹⁸³ Kjeldstadli, K. 1994: 86-91

¹⁸⁴ Bull 1985: 243

¹⁸⁵ Vestlandske Tidende, 1.8.1917

¹⁸⁶ Vestlandske Tidende, 27.9.1918

Arbeiderpartiet. De hadde hørt et rykte om at han hadde tatt avstand fra den nye retningen. Fløistad var uvillig til å gi småbrukerne noe klart svar i mai, men etter hvert ble motsetningene innen arbeiderbevegelsen mer tydelig i Tiden. I august gikk Fløistad ut og støttet den sittende ledelsen i partiet. Han mente at flertallet av arbeiderne på Eydehavn var skeptiske til avholdelse av en egen dyrtidskongress.

De arbeidere heromkring jeg har talt med, har iallefald ikke havt den bergfaste tro paa, at en dyrtidskongres vil kunne bringe et saa positivt resultat, at den vilde ha været værd de ofre av tid og penge den vilde kræve. .. For det tror jeg de fleste vilde innrømme, at en militærstreik og generalstreik for tiden er frugtesløse midler at ta til¹⁸⁷

Fløistads standpunkt ble kraftig kritisert av den radikale fløyen i amtspartiet.

De burde ha bedre føling med den klasse, hvis repræsentant De er, og da vilde De neppe kunde skrive slik. Arbeiderklassen maa kjæmpe en maalbevisst kamp, og hvis Fløistad tror dette opnaaes ved at tute i samme pipe som de borgerlige, da tør jeg paastaa, at han er paa feil spor, og bør hurtigst mulig revidere sin politiske opfatning.... J. N.¹⁸⁸

Redaktørskifte i Tiden førte til en radikaliserings av avisens politiske linje. Kritikken av de gamle sosialdemokratiske lederne i lokalpolitikken ble krassere.¹⁸⁹ Redaksjonen støttet Tranmæls linje, og avisens profil ble langt mer revolusjonær. I Tiden ble det en debatt mellom moderate og revolusjonære sosialister. Læreren og arbeiderpartimannen Kolrud i Østre Moland skrev et innlegg i Tiden, der han støttet den demokratiske linjen. Han stilte spørsmål ved behovet for en revolusjon. Han kunne nok se mangler ved parlamentarismen som kampmiddel, men han hevdet at den revolusjonære linjen ville føre til at arbeiderbevegelsen tapte oppslutning. Revolusjon var et middel når ingen andre veier var mulige.¹⁹⁰

Etter landsmøtevedtaket i Arbeiderpartiet våren 1918 krevde Eydehavn samorganisasjon at amtspartiet skulle ta stilling til om de støttet flertallet på landsmøtet. 28. april ble det kalt inn til et ekstraordinært møte. Etter en langvarig og heftig diskusjon endte det med at 48 mot 40 representanter fulgte den radikale retningen i Arbeiderpartiet.¹⁹¹ På tross av Guttorm Fløistads skepsis til den nye retningen i Arbeiderpartiet, ble han likevel foreslått som kandidat til stortingsvalget ved nominasjonsmøtet i Staksnæs Arbeidsmandsforening (Arbeiderforening

¹⁸⁷ Tiden, 16.8.1917

¹⁸⁸ Tiden, 18.8.1917

¹⁸⁹ Vestlandske Tidende, 12.3.1918

¹⁹⁰ Tiden, 9.2.1918

¹⁹¹ Agderposten, 29.4.1918

tilknyttet Arbeidsmandsforbundet ved Nitriden) den 7. juni 1918. Han ble senere valgt til Arbeiderpartiets kandidat i Nedenes krets.¹⁹² For å dempe motsetningene i partiet foran stortingsvalget var Martin Tranmæl på foredragsturne i september. I en tale på Eydehavn forsøkte Tranmæl å få samle begge fløyene i arbeiderbevegelsen.

... at de forskjellige organer som blir nødvendige i det nye samfunnet ogsaa maa dannes indenfor den kapitalistiske stat. Men dette evolutionsarbeidet, baade gjennemførelse av forskjellige reformer, saavel som dannelse av forskjellige organer, har et revolusjonært maal.¹⁹³

Samarbeidet mellom de borgerlige partiene ved omvalget sørget for at Fløistad ikke ble innvalgt på Stortinget. Selv om det var fremgang for Arbeiderpartiet i Østre Moland, var det en tilbakegang for Arbeiderpartiet i kretsen og amtet. Fløistad hevdet i etterkant av valget at det borgerlige samarbeidet og landsmøtevedtaket i påsken hadde bidratt til valgnederlag og beredt grunnen for bolsjevikene i partiet.¹⁹⁴

Mindretallet i Arbeiderpartiet i Nedenes dannet en opposisjon mot den radikale fløyen i partiet. De ønsket å føre partiet tilbake til den demokratiske veien, som hadde ført partiet frem til makt og innflytelse i stat og kommuner. Opposisjonen mente at Tranmæl hadde forført flertallet med sin uskyldige tale. De ønsket å vinne folkeflertallet gjennom de parlamentariske samfunnsinstitusjonene fremfor rådssystemet, som de mente bygde sin makt på diktaturet.¹⁹⁵ I en kommentar til dannelsen av opposisjonen gikk redaktøren i Tiden til angrep på Fløistad. Redaktøren beskyldte ham for å være en overløper til utbytterne i samfunnet. Fløistads medlemskap i Landmandforbundet var et bevis på det.¹⁹⁶ Også andre radikale tok til motmæle mot den nye opposisjonen og Fløistad.

Ser man litt nærmere paa hvem det er som utgjør partioppositionen, saa vil straks falde i øinene, at den utgjøres av folk, som er kommet bort fra proletariatet. Enten fordi de aldrig av hjertet har tilhørt det, eller fordi de har opnaaet «stillinger». Arbeiderne har et sundt indstinkt og de nærer – gudskelov – en indgroet mistillid til den slags folk. Men en ting har oppositionen opnaadd: Den har opnaadd at sætte sig utenfor – for alle tider!

Hæng han i neste træ.

Grav han som pestbefengt ned

¹⁹² Agderposten, 2.7.1918

¹⁹³ Tiden, 21.9.1918

¹⁹⁴ Tiden, 29.11.1918

¹⁹⁵ Tiden, 27.6.1918

¹⁹⁶ Tiden, 27.6.1919

paa ytse øi!

Og ingen gravstein graa

paa haugen hans skal staa.

Hans navn i gløyma gaa.

*Hans minne døy!*¹⁹⁷

Fløistad og de andre i opposisjonen ønsket ikke deling av Arbeiderpartiet.¹⁹⁸

I følge Harald Berntsen førte ikke dyrtids- og rasjoneringsproblemene til noen radikaliseringsproblemer av det lokale Arbeiderpartiet. Han beskrev partiet som en valgorganisasjon, og at partiinteressen på Eydehavn var lav. Årsmøteberetningen for 1918 omtalte et møte om religionsposten og Tranmæls foredrag utover valgaktivitet før stortingsvalget.¹⁹⁹ Referatet fra partiets aftenunderholdning den 12. mars 1918 vektla en mer positiv utvikling i partiet.

*Den store tilslutning denne underholdning tyder paa, at samfølelsen blant Eydehavns arbeidere vokser, det viser at forstaaelsen av at støtte sit eget parti er tiltagende. Et glædelig tegn i den retning er ogsaa at fagforeningerne støttet partiforeningen økonomisk.*²⁰⁰

Lederen i Arbeiderpartiet flyttet fra Eydehavn i 1919, og i sin avslutningstale fortalte han at arbeidet på Eydehavn hadde vært vanskelig. Han beskrev at det hadde vært mye leit og vrangt. Partiarbeidet hadde ikke blitt møtt med den forståelse man kunne vente på et stort industristed.²⁰¹

Den parlamentariske linjen stod også sterkt i Moland. I mai 1919 erklærte Moland Arbeiderparti at partiet ikke støttet Tranmæls linje.

*Vi kan heller ikke slutte os til det ved Tranmæl fremlagte «manifest», særlig post 5 om den «borgerlige parlamentarismes» avløsning av raadsinstitutionen. Vi mener den socialdemokratiske parlamentariske linje maa holdes klar og rein. Dette var ogsaa forutsætningen for vor forenings inmeldelse i amtspartiet.*²⁰²

Nabobygda tok dermed avstand til radikaliseringsproblemet i Arbeiderpartiet. Det kan se ut til at de sosialistiske partiene i Østre Moland ikke ble radikalisert i samme grad som partiet sentralt. Jeg har heller ikke funnet noen radikale spor i referatene fra herredstyremøtene.

¹⁹⁷ Tiden, 15.7.1919

¹⁹⁸ Tiden, 7.7.1919

¹⁹⁹ Berntsen 1981: 377-378

²⁰⁰ Tiden, 12.3.1918

²⁰¹ Tiden, 15.5.1919

²⁰² Tiden, 15.5.1919

Hvordan forholdt de lokale fagforeningene seg til radikaliseringen av arbeiderbevegelsen? Tegn på en radikalisering av fagforeningene kan komme til uttrykk i streikevirksomhet og dannelsen av arbeiderråd. I følge fagforeningsprotokollen og avisene handlet den første streiken på Eydehavn om «å ta 8-timersdagen» i 1918. Året før hadde det blitt vedtatt å danne en samorganisasjon med knappest mulig flertall.²⁰³ Eydehavn faglige Samorganisation kalte inn til masse møte 23. april, hvor innførelse av 8-timersdagen stod på sakslisten. Etter en omfattende debatt gikk flertallet av de omtrent 200 fremmøtte inn for en direkte ulovlig aksjon fra og med 2. mai. Noen dager senere søkte Jern- og metallarbeiderforbundet ved Nitriden samorganisasjonen på Eydehavn om å få danne et arbeiderråd. Dannelsen av samorganisasjon og arbeiderråd kan tyde på at deler av de fagorganiserte tilhørte den radikale fløyen i arbeiderbevegelsen.

Streiken rammet bare Nitriden. Det ble gjort flere forsøk på å få i gang arbeidet igjen, men flere runder med forhandlinger strandet på bedriftens betingelser for hvem som skulle gjeninntas i arbeidet. Samholdet mellom de forskjellige fagforeningene på Nitriden ble også satt på prøve, da Jern- og metallarbeiderforbundet nektet å bøye seg for et vedtak gjort på et masse møte blant de fagorganiserte under streiken. Det ble sterkt kritisert at forbundet ikke bøyde seg for et flertallsvedtak. Streiken fortsatte til det ble en sentral forhandlingsløsning.²⁰⁴ I følge Berntsen mistet noen av de mest aktive fagforeningslederne ved Nitriden jobben etter streiken.²⁰⁵

Streiken satte i gang en svært bitter strid internt i Staksnæs arbeiderforening. Tiden var helt taus om konflikten frem til 27. juni. Avisen presenterte resultatet av et oppvaskmøte der sekretæren i forbundet hadde bidratt til å løse konflikten. Avisen vedgikk at de ikke hadde trykket innlegg om konflikten, og at de valgte å presentere hovedorganisasjonens synspunkter i saken. Det var to saker som ble behandlet i oppvaskmøtet. Den ene saken var et vedtak om å prolongere oppsigelsen (fortsette streiken), og den andre handlet om å ta tilbake eksklusjonen av to medlemmer. Disse to medlemmene ble for øvrig valgt inn i det nye styret i foreningen.²⁰⁶ Det er vanskelig å si sikkert hvor konfliktlinjene gikk, siden avisen la lokk på motsetningene overfor offentligheten. Sannsynligvis var det en konflikt mellom en mer og en mindre radikal fløy innenfor samorganisasjonen, som nærmest «sprengte» Staksnæs arbeiderforening.

²⁰³ Berntsen 1981: 358

²⁰⁴ Tiden, 20.4, 27.4, 4.5, 15.5, 30.5, 11.06

²⁰⁵ Berntsen 1981: 360

²⁰⁶ Tiden, 27.6.1918

Streiken og forholdet til samorganisasjonen berørte også Eydehavn arbeiderforening på Smelteverket. Foreningen valgte med 11 mot 10 stemmer å melde seg ut av samorganisasjonen 6. mai (like etter at streiken begynte). 30. september vedtok forbundet å melde seg inn igjen etter oppfordring fra Staksnæs arbeiderforening. Innmeldingen hadde betingelser om «at viktige saker oversendes til uttalelse og at det er full handlefrihet og at beslutninger respekteres». Vedtaket kan tyde på at deler av medlemmene i foreningen ikke var trygg på samorganisasjonens linje, og derfor ønsket full kontroll over egen fagorganisasjon. Enigheten ble viktig et år senere da det ble brudd i lønnsforhandlingene ved både Nitriden og Smelteverket. Denne gangen ble det streik etter et møte den 4. august, og streiken varte til en sentral forhandlingsløsning var på plass i desember.²⁰⁷ I det lokale politiske feltet var det bare blant grupper av fagorganiserte at radikaliseringen kom til uttrykk.

Det er vanskelig å anslå hvor stor del av arbeiderne som ble radikalisert. Stortingsvalget i 1921 kan si noe om utviklingen. Indre spenninger i Arbeiderpartiet, på grunn av den økonomiske krisen, mislykket storstreik og medlemsflukt i LO, førte til splittelse av partiet i 1921.²⁰⁸ Norges Sosialdemokratiske Arbeiderparti ble dannet, og i Aust-Agder stilte Guttorm Fløistad som kandidat. I Moland fikk sosialdemokratene 80 % av sosialiststemmene, mens i Stokken fikk partiet 37 % av stemmene. Gjennomsnittet i fylket var 46 %. Stortingsvalget var det første forholdstallsvalget, men splittelsen førte til at ingen sosialistiske representanter ble innvalgt fra Aust-Agder. Sosialistene i Moland var langt mer moderate enn gjennomsnittet i fylket. I Stokken var oppslutningen om Arbeiderpartiet noe høyere enn gjennomsnittet i fylket. Dette kan tolkes som om arbeiderne var mer radikale enn gjennomsnittet i fylket. Det kan også være at motstandere mot Tranmæls linje valgte å bli i Arbeiderpartiet for å påvirke partiet innenfra.²⁰⁹ Ved valget i 1924, etter at Arbeiderpartiet hadde gått ut av Komintern og Kommunistpartiet var dannet, økte oppslutningen om Arbeiderpartiet igjen. I Moland stemte 83 % av sosialistene på Arbeiderpartiet, og i Stokken var resultatet 94 %. Kommunistene fikk bare 20 listestemmer, det vil si at bare 1,3 % av stemmene til de som stemte sosialistisk.²¹⁰ Valgresultatet i 1921 kan indikere at en del av arbeiderne på Eydehavn utviklet en radikal klassebevissthet. Det kan virke som om krisen i de siste krigsårene fikk en del av arbeiderne til å stille spørsmål ved doxa, og at dette banet vei for mer radikale svar og en skjerpert klassekamp blant noen av arbeiderne. Den svake oppslutningen om den radikale

²⁰⁷ Berntsen 1981: 309

²⁰⁸ Furre 2000: 66

²⁰⁹ https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_066.pdf

²¹⁰ https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_176.pdf

linjen blant lokale Arbeiderparti-folk kan tyde på verdier (symbolsk kapital) som ikke stilte spørsmål ved de anerkjente reglene i det politiske spillet.

En delvis radikalisering av arbeiderbevegelsen på Eydehavn stod i kontrast til forholdene på Rjukan. Der var arbeiderne kjent for sin radikale linje før 1. verdenskrig. Fra 1908 til 1912 var det flere streiker som gikk på lønn, arbeidsforhold og trakassering av fagforeningsfolk. Bedriftens forsøk på å knekke fagbevegelsen førte til en radikal og klassebevisst arbeiderbefolkning, som følte bitterhet mot bedriftens ledelse.²¹¹

3.2 Det lokalpolitiske feltet i Østre Moland

Formannskapsloven etablerte et lokalstyre, der representantene i formannskap og representantskap ble valgt inn ved flertallsvalg. Velgerne førte opp de man ønsket å stemme på, og de som fikk flest stemmer ble valgt. Valget ble dermed et personvalg. I 1896 ble det åpnet for forholdsvalg med lister, som kunne ha partimessig tilknytning. På Sørlandet økte andelen av herreder med forholdsvalg fra 44,5 til 73 % i perioden 1913-1919.²¹² Herredstyrerepresentantene, som var innvalgt i herredstyret ved etableringen av storindustrien, var valgt ved et flertallsvalg. De senere lokalvalgene skjedde ved forholdsvalg. Det ble holdt adskilte valg i Moland og Stokken, og navn på listene varierte mellom bygdene. Moland hadde 12 representanter i hele perioden, mens Stokken hadde 8 representanter i de to første periodene og 12 representanter i den siste perioden. Det ujevne representantallet mellom Moland og Stokken i de to første periodene førte til anklager om maktovergrep fra Stokkens side. Dette vil bli nærmere behandlet senere.

Hvem ble valgt inn i herredstyrene? Jeg har undersøkt yrke, alder, eiendomsforhold og formue til herredstyrerepresentantene i perioden 1911-1919. I Moland dominerte bonderepresentantene, og gjennomsnittsalderen var omtrent 50 år. I Stokken var yrkesfordelingen mer variert, men bøndene dominerte i de to første periodene. Ved valget i 1913 var storindustrien så fersk at tilflytterne fikk liten innflytelse på valget av representanter til herredstyret. Endringene i befolkningssammensetningen kom først til uttrykk ved valget i 1916. Valget førte til at 5 av 12 representanter i fra Stokken var arbeidere, og 3 av de 5 innvalgte arbeiderne var tilflyttere til herredet. At nye innbyggere fikk tillit i lokalpolitikken kan tyde på at tilflytterne var godt integrert i lokalbefolkningen. Tilflytterne ble ikke sett på som outsiders av lokalbefolkningen i Stokken.

²¹¹ Kjeldstadli, S. 1943: 110-112

²¹² Hjellum 1967: 11-12, 23

Gjennomsnittsalderen i Stokken var omtrent 44 år, og representantene var dermed 6 år yngre enn i Moland. Det kan være mange årsaker til at befolkningen i Stokken slapp til yngre krefter i politikken enn i Moland, men det er vanskelig å si noe sikkert om årsakene. Ved flertallsvalg ble ofte bygdens «beste» menn valgt inn. Valgene indikerer at en gårdbruker i sin «beste alder» hadde størst sannsynlighet for å bli valgt inn. I den siste perioden skjedde det en endring da flere innvalgte arbeidere reduserte bøndenes dominans i herredstyret.

Representantene, som ble innvalgt i herredstyret, hadde sannsynligvis egenskaper og verdier som ble anerkjent (symbolsk og politisk kapital) i lokalsamfunnet. Var den politiske makten avhengig av representantenes økonomiske ressurser (økonomisk kapital)? I en bondebygd kan matrikkelskylden og formuen si noe om de økonomiske forholdene. Størrelsen på formuen kan for øvrig være usikker når det gjaldt bøndene. Det var ikke krav til føring av regnskap, og verdien ble nærmest satt etter skjønn. Med utgangspunkt i matrikkelen i 1905 og ligningen for 1912 har jeg undersøkt om representantene skilte seg ut i forhold til gjennomsnittet i de to sognene. I Moland viste ligningen at det var en gjennomsnittlig formue på 4678 kr (1707450kr og 365 skattytere). Gjennomsnittlig skyld var 3,6. I Stokken var gjennomsnittlig formue 4097 kr (1139040kr og 278 skattytere). Gjennomsnittlig skyld var 1,67.²¹³ I tabellen under har jeg sammenlignet representantenes formue og skyld i de tre valgperiodene. Sammenligningen har sine svakheter, siden formue og skyld endret seg over tid. De tilflyttede arbeiderne i siste periode har jeg gitt en skyld og formue lik 0. Dette kan selvsagt være feil, men arbeiderne i Østre Moland hadde ofte ingen eller svært lav formue, og de tilflyttede arbeiderne måtte som oftest leie fremfor å eie de første årene etter etableringen av storindustrien.

Tabell 3.4 Herredstyreprerentantenes gjennomsnittlige skyld og formue i Moland og Stokken 1911-1919

	1911-1913		1914-1916		1917-1919	
	Skyld	Formue	Skyld	Formue	Skyld	Formue
Moland	7,63	19 308	5,85	13 908	4,98	11 275
Stokken	5,25	14 000	4,24	7163	3,48	4664

Kilder: Matrikkel 1905 i Nedenes amt og ligning i Moland og Stokken for 1912.

Ved flertallsvalget i Moland kan vi se at de «beste» menn hadde gårder med dobbelt så høy skyld som gjennomsnittet, og formuen var over fire ganger større enn gjennomsnittet i

²¹³ Vestlandske Tidende 13 og 25.1.1912

bygden. Forholdsvalgene i 1913 og 1916 kan tyde på at flere menn med mindre bruk og lavere formue ble valgt inn i herredstyret, men formuen var fortsatt mer enn dobbelt så stor som gjennomsnittet. I Stokken kan vi se en tilsvarende utvikling som i Moland, selv om representantene gjennomsnittlig hadde mindre bruk og lavere formue. Forholdsvalgene førte til at representantene formue nærmet seg gjennomsnittet. At skylden fortsatt var dobbelt så høy som gjennomsnittet ved valget i 1916, skyldes at bøndene som ble valgt inn hadde relativt store gårder. Forholdsvalgene kan ha ført til at lokalpolitikken ble mer politisert. I denne prosessen kan de økonomiske ressursene (økonomisk kapital) til de politiske aktørene ha fått mindre betydning for å kunne delta i det politiske spillet.

De offisielle valglisten ved valget i 1913, fotografi av Agderposten 29.9.1913

Ved forholdsvalget i 1913 ble det stilt tre lister i Moland og to i Stokken. I den videre beskrivelsen av valget kommer jeg til å bruke listebetegnelse som lensmannen brukte i annonsene i lokalavisene (se fotografiet over). I følge Torstein Hjellum var det vanlig med både politiske og upolitiske lister. De politiske listene måtte bære partienes offisielle navn eller være tydelig knyttet til offisielle partier. Etableringen av partilister førte til politisering av lokalpolitikken, og det ble også skapt kontakt med rikspolitikken.²¹⁴ I Moland ble det stilt en upolitisk liste ved valget i 1913, som fikk inn fem representanter.

²¹⁴ Hjellum 1967: 25

Kan Arbeider- og småbrukerlisten i Moland klassifiseres som et arbeiderparti? Et referat fra årsmøtet i Østre Moland arbeiderparti i Tiden 1.7.1913 viste at det var et aktivt Arbeiderpartilag i Moland med Torbjørn Flaten som leder. Foran valget inviterte sosialistene til et samarbeid med arbeiderdemokrater og småbrukerne. Målet var å stille en valgliste som kunne samle flest mulige velgere.²¹⁵ I tillegg til Arbeiderpartiet var det en sosialdemokratisk forening i Moland, men denne foreningen var ikke var innmeldt i Arbeiderpartiet.

*Paa vor forespørgsel om de i Moland var ræd for at feste sammen med socialdemokrater, svarte vor gamle ven, nei, men de er ikke anlagt for noget slags samvær, derfor gaar det ogsaa smaatt med at faa dem med i foreningen, men vi gir os ikke, engang skal Moland arbeiderparti blive en af de sterkeste foreninger i amtet.*²¹⁶

Det ble ikke laget noe valgprogram for Arbeider- og småbrukerlisten, men i Tiden presenterte de noen forsiktige ønsker for valget og det politiske arbeidet.

*Vil dei det, fer dei ikkje gløyme arbeidarnes og smaabrukararnes liste. Skal det verte nokon meining med forholdsval, so maa me arbeida for at den nemde liste maa faa valt ein 3 a 4 mann. Noko upsett program har me ikkje. Men me vil arbeida for at arbeidaren og smaabrukaren vert teken meir umsyn til til.....*²¹⁷

Innlegget kan tyde på at listestillerne henvendte seg til potensielle velgere som hadde felles interesser, men det ble ikke pekt på noen klar klassemotstander. De tre innvalgte representantene på Arbeider- og småbrukerlisten ble regnet for å være sosialister i en lederkommentar i Agderposten.²¹⁸ Partilisten til Venstre fikk inn fire representanter, slik at det ble et klart borgerlig flertall i Moland.

Ved valget i 1916 ble det fortsatt klaget på manglende klassebevissthet blant småbrukere og arbeidere i Moland. De forsiktige ønskene fra forrige valg var lagt til side, og bøndene ble i krasse ordelag utpekt som en motstander av arbeidermakt i lokalpolitikken.

Vi vet hvorledes de besætter de enkelte ombuds og tillitshverv; kort sagt, vi vet hvorledes de med neb og klo bekjemper arbeidsmanden og er saa livende ræd for at han skal «faa noe aa sie». Men vi ser ogsaa desværre at mange av arbeiderne og smaabrukerne diller med disse

²¹⁵ Tiden, 21.8.1913

²¹⁶ Tiden, 1.7.1913

²¹⁷ Tiden, 14.10.1913

²¹⁸ Agderposten, 22.10.1913

*smaa storbønder i tyndt og tykt... Smaabrukere og arbeidere! La os nu holde sammen iaar vi som har fælles interesser, enten vi er socialister eller ikke-socialister.*²¹⁹

I avisinnlegget ble bøndene gjort til en tydelig politisk klassesmotstander, men de felles interessene var ikke knyttet til en felles politisk ideologi. Arbeidernes og småbrukernes liste fikk inn tre representanter som ved forrige valg. På borgerlig side ble det dannet en fellesliste, Høire og venstrepartiets liste. Dannelsen av en borgerlig fellesliste kan være et tegn på at det ble viktig for bygdens bønder å danne en felles borgerlig front mot sosialistene. Felleslisten fikk inn 9 representanter i herredstyret.

Allerede ved valget i 1913 ble det dannet en borgerlig fellesliste i Stokken. Samarbeidet mellom Høire og Venstre kan ha vært et resultat av sosialistenes valgseier i kretsen året før. Det kan tenkes at oppslutningen om sosialistene i Stokken var mye mer omfattende enn i Moland, og at de borgerlige partiene ville sikre den politiske innflytelsen i bygda ved å samarbeide. I følge Hjellum var borgerlige felleslister var et resultat av en bevegelse på riksplan, der man ønsket å demme opp mot sosialistisk innflytelse.²²⁰ Felleslisten fikk inn fem av åtte representanter.

I følge lensmannens annonse i avisene stilte Arbeiderpartiet liste ved valget i 1913. Arbeiderpartiet i Stokken ble ikke dannet før i april 1916.²²¹ Dette kan virke høyst forvirrende, men selv offentlige representanter var ikke så nøye med begrepsbruken den gang. Arbeiderpartiet, som lensmannen refererte til, var sannsynligvis den sosialdemokratiske foreningen i Stokken. Jeg vet ikke når foreningen ble dannet, men det ble referert til en fest i foreningen i 1912.²²² Den sosialdemokratiske foreningen hadde en tydelig politisk rolle i Stokken allerede i 1913. Foreningen opptrådte som et arbeiderparti, og de hadde til og med et eget valgprogram!

*Den 6. september holdt Stokkens socialdemokratiske forening møte til behandling af program og opstilling af repræsentanter til kommunevalget. Sak 1: Arbeide for aa faa Stokken til eget herred(min uthevelse). Sak 3: Oprettelse af et kommunalt bibliotek, Sak 4: Kommunen bør indkjøbe eiendommer til udparselering av byggetomter..... Sak 6: Forandring af skattetabellen derhen, at de mindre indtægter faar størst muligt skattefrit afdrag.*²²³

²¹⁹ Tiden, 2.9.1916

²²⁰ Hjellum 1967: 34

²²¹ Berntsen 1981: 371

²²² Tiden, 3.12.1912

²²³ Tiden, 13.9.1913

Foreningens tilknytning til arbeiderbevegelsen kom tydelig frem i referatet fra en fest i den sosialdemokratiske foreningen i mars 1914. Lærer Maurstad, en arbeiderpartimann fra Arendal, holdt en times tale som omhandlet både jubileum, militærutgifter og meningsløse tollforhøyelser. Lederen i foreningen knyttet også forbindelsen til fagorganisasjonene da han «henstillet til sine organiserte kamerater at gjøre jubileumsaaret til et agitationens aar».²²⁴

Formuleringen av et valgprogram med både lokale saker og saker som var viktig i det sentralpolitiske feltet kan tyde på «en landsomfattende klassebevissthet» (grad 5 hos Bull). Foreningen hadde fordelen av å ha Guttorm Fløistad på Stortinget i 1913. Foreningen fikk en nær tilknytning til Arbeiderpartiets virksomhet i det sentralpolitiske feltet. Guttorm Fløistad hadde ingen tradisjonell arbeiderbakgrunn. Han var sønn av lensmann og gårdbruker Ivar Fløistad, som var venstremann og tidligere stortingsrepresentant. Han var lensmann i Stokken, og drev en relativt stor gård i Stokken i påvente av å ta over gården på Fløistad.²²⁵ Det er grunn til å tro at Guttorm Fløistad hadde høy anseelse i lokalsamfunnet (høy politisk og symbolsk kapital), som kom sosialistene til gode ved valg og som talfør representant i lokalpolitikken. Vi har tidligere sett at bakgrunnen hans ble kritisert, da han sluttet seg til opposisjonen mot radikaleringen av arbeiderbevegelsen.

En oversikt over foreninger tilsluttet Arbeiderpartiet (på amtsnivå) i 1916 viste at Stokken sosialdemokratiske forening var tilsluttet Arbeiderpartiet.²²⁶ I praksis kan foreningen ha fungert som en politisk forening under Arbeiderpartiet frem til det ble etablert lokalparti på Eydehavn. Ved valget i 1913 ble tre sosialdemokrater innvalgt i Stokken. De som ble valgt inn på arbeiderlistene, var oppført som gårdbrukere eller gårdbruker kombinert med annet yrke i folketellingen i 1910. Motsetningene i herredstyret kom i hovedsak til å stå mellom bønder med forskjellig politisk forankring og bygdetilhørighet. De borgerlige representantene hadde et solid flertall i herredstyret.

Ved valget i 1916 var representanttallet i Stokken økt til 12 representanter. Stokken ble mer likestilt med Moland i den politiske «unionen». Det ble stilt to lister, en fellesliste for Høire og Venstre og en for Arbeiderpartiet. Arbeiderpartiet stilte med et valgprogram med vekt på velferdsgoder innen folkeskole, sykepleie, alderspensjon, bibliotek og fond for arbeidsledige.

²²⁴ Tiden, 10.3.1914

²²⁵ <https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representantfordeling/Representant/?perid=GUFL>

²²⁶ Tiden, 21.10.1916

Ønsket om herredsdeling og kommunal dyrtidshjelp stod øverst på listen.²²⁷ Akkurat som ved Stortingsvalget året før økte sosialistene sin oppslutning. Herredstyret ble delt på midten med 12 sosialistiske og 12 borgerlige representanter.

Politikk kan oppfattes som en kamp ført med ord. I denne kampen var det ikke sikkert at en utjevning i representanttallet førte til at arbeiderne fikk mer makt i det politiske feltet. Fra 1913 ble det skrevet referater fra herredstyremøtene som ikke bare refererte vedtak, men som også fikk frem ordskiftet mellom representantene i utvalgte saker. Bourdieu vektla at aktørene i det politiske spillet forsøkte å forbedre sin posisjon. Jeg vil tro at referatene var en kilde for befolkningen til å vurdere posisjonen til de politiske aktørene i Østre Moland. Referatene kunne avsløre hvem som uttalte seg og hva de mente i forskjellige saker.²²⁸ Et grep som referenten brukte i referatene var å tilføye «med flere» når flere av representantene utalte seg likt om saker. Dette grepet tilslørte noe av debatten, fordi noen av representantene ble «usynlige». De bevisste eller ubevisste valgene referenten har gjort ved å fremheve eller utelate representanters uttalelser vil jeg tro avslørte aktørenes politiske posisjon. Ved opptelling av hvem og hvor ofte (talehyppighet) de ulike representantene uttalte seg dannet det seg noen mønstre i de to periodene jeg undersøkte. Referatene fra det første året etter valget inneholdt flere og lengre diskusjoner enn de to siste årene i perioden. Innenfor hver liste var det en til to representanter som ble svært hyppig referert. Noen representanter var nærmest fraværende i referatene. De, som hadde sittet flere perioder i herredstyret, var gjerne mer aktive enn de som var ferske representanter.

Jeg har undersøkt to forhold som eventuelt kan si noe om maktforholdet mellom bønder og arbeidere. Det kan ha vært en maktkamp mellom bondebygda Moland og industribygda Stokken. Det kan også ha vært en maktkamp mellom en borgerlig bondepolitikk og en sosialistisk arbeiderpolitikk. I perioden 1914-1916 var forholdstallet mellom borgerlige og sosialistiske representanter 70:30, mens forholdstallet mellom representanter fra Moland og Stokken var 60:40. I den siste perioden var forholdstallet 50:50 i begge henseende.

²²⁷ Berntsen 1981: 373

²²⁸ Referatene i 1913 kom i gang et stykke ut på året, og dette var også siste året før valget. Jeg tok derfor ikke med dette året i oversikten. 1919-referatene ble avsluttet i juni på grunn av herredsdelingen, slik at tallene for 1919 var mindre omfattende enn andre år.

Tabell 3.5 Talehyppighet i prosent mellom borgerlige og sosialistiske representanter i herredstyret i perioden 1914-1919

	Borgerlige repr.	Sosialistiske repr.	Forholdstall
1914	66	26	71:29
1915	60	26	70:30
1916	53	34	61:39
1917	45	47	49:51
1918	39	46	45:55
1919	43	46	48:52

Kilde: Referat fra herredstyremøtene i Vestlandske Tidende, Agderposten og Tiden i perioden 1914-1919

Tabell 3.6 Talehyppighet i prosent mellom representanter fra Moland og Stokken i perioden 1914-1919

	Moland	Stokken	Forholdstall
1914	60	33	65:35
1915	48	38	56:44
1916	58	30	66:34
1917	47	45	51:49
1918	37	48	44:56
1919	46	43	52:48

Kilde: Referater i avisene Vestlandske Tidene, Agderposten og Tiden i perioden 1914-1919

Tolkningen av tallene må skje med forsiktighet. Tabell 3.5 og 3.6 viste at representantenes talehyppighet i stor grad fulgte representantfordelingen. De borgerlige representantene hadde ikke kulturelt hegemoni i herredstyret. De sosialistiske representantene følte seg sannsynligvis ikke kulturelt underlegne. Bourdieu fortalte i «Distinksjonen» om bonden som ikke ville bli ordfører, selv om han hadde fått flest stemmer. Begrunnelsen hans var «Men jeg kan jo ikke snakke!». Personer kan bli dømt til taushet i offisielle situasjoner, når de ikke kjenner de kulturelle kodene eller spillets regler.²²⁹ Molands representanter kan ikke beskyldes for å overkjøre Stokkens representanter i forhold til talehyppighet. Stokken følte seg i midlertid

²²⁹ Bourdieu 1995: 204

politisk «overkjørt», fordi representantfordelingen mellom sognene var slik at Moland satt med makten frem til siste periode.

Driften av herredene på denne tiden skjedde med liten profesjonell hjelp. Politikerne måtte løse de fleste oppgaver som herredet hadde. Oppgavene ble løst ved at herredstyrerepresentantene fikk forskjellige verv. De utnevnte også personer utenfor herredstyret til å utføre lovpålagte oppgaver. Verdenskrigen ble en krevende politisk utfordring, og herredet ble pålagt mange nye oppgaver. Dette ble løst ved å opprette nye verv i forskjellige råd og nemnder. Noen verv var mer ettertraktet enn andre, fordi det var knyttet mer prestisje og makt til vervet. Etter valget i 1916 ble fordelingen av verv i herredstyret svært konfliktfylt. Debatten var preget av motsetningene mellom de to bygdene og motsetningen mellom borgerlige og sosialistiske representanter. I referatet i Vestlandske Tidende kan vi lese:

Til Ordfører fik Skjulestad 12 Stemmer og Guttorm Fløistad 12 Stemmer. Ved Lodtrækning blev saa valgt L. O. Skjulestad. Ordf.: Det er gammel Praksis at den ene Bygd har Ordføreren og den anden Viceordføreren. Jeg forslaar derfor Guttorm Fløistad til Viceordfører. Barth Hesthag: Nei, nu vil vi stemme paa samme Maate ogsaa til Viceordfører, vi forlanger skriftlig Avstemning. Til Viceordfører fik Guttorm Fløistad og Gunnar Fløistad hver 12 Stemmer, og ved Lodtrækning blev Gunnar Fløistad Viceordfører.²³⁰

Under overskriften «En fornærmelse mot Stokken og en nidingsdaad av dens egne borgerlige representanter» skrev Guttorm Fløistad i Tiden om valget. Avstemningen avslørte at lokalpolitikken hadde endret seg. Motsetningene mellom Stokken og Moland eksisterte fortsatt, men de politiske motsetningene mellom borgerlige og sosialistiske representanter fikk mer oppmerksomhet.

Herimot protesterte imidlertid en av Stokkens egne repræsentanter, hr. B. Hesthag og forsløg skriftlig avstemning, idet han gav tilkjende, at han heller ønsket en borgerlig mand fra Moland til viceordfører end en socialist fra sit eget sogn..... Deres handling minder mig for øvrig om den tid i vor historie da det konservative parti i vort land søkte sin støtte i den svenske kongemagt under feltropet: heller svenskestyret end folkestyret.....²³¹

Ved valget i 1916 la Arbeiderpartiet i Moland vekt på at arbeidere skulle få viktige verv. I programmet sitt fremhevet de særlig å få verv som ligningsmenn og jurymenn.²³² Jeg vil tro at

²³⁰ Vestlandske Tidende, 21.11.1916

²³¹ Tiden, 14.12.1916

²³² Tiden, 14.9.1916

disse vervene var viktige for å sikre arbeiderne en rettferdig behandling. Det kan derfor ikke være likegyldig hvem som fikk de forskjellige offisielle vervene. En kartlegging av vervene kan si noe om det politiske nettverket (sosial kapital), om hvem som fikk makt og hvor mye makt de fikk i herredet. Jeg har brukt referatene i Østre Moland forhandlingsprotokoll til å kartlegge perioden 1911-1919. Det viste seg å være et stort antall personer involvert. Jeg valgte derfor å utelate vararepresentantene til verv. Selv med disse begrensingene fant jeg 214 forskjellige personer med ulike typer politiske verv! Yrke har jeg funnet i folketellingen i 1910. Siden folketellingen fant sted før industrialiseringen av Østre Moland, kan nok andelen av arbeidere være noe lavt. Med «Andre» i tabellene under mener jeg personer utenfor herredstyret som ble utnevnt til offentlige verv. Jeg har valgt å registrere kvinner som en egen kategori, siden de fleste kvinnene ikke var oppført med eget yrke i folketellingene.

Tabell 3.7 Yrkesgrupper til personer i Moland som fikk verv i og utenfor herredstyret i perioden 1911-1919

Yrkesgruppe	1911-13		1914-16		1917-19	
	H-styret	Andre	H-styret	Andre	H-styret	Andre
Gårdbruker	10	17	8	26	8	40
Gårdbruker/kombinert	2	4	3	9	3	9
Håndverker	0	1	0	1	0	2
Sjømann	0	0	0	1	0	1
Diverse	0	2	1	2	0	1
Arbeider	0	0	0	0	1	2
Kvinne	0	1	0	1	0	2
Ukjent	0	0	0	0	0	0
Sum	12	25	12	40	12	57

Kilde: Møtebok for Østre Moland herredstyre, folketelling 1910

Tabell 3.8 Yrkesgrupper til personer i Stokken som fikk verv i og utenfor herredstyret i perioden 1911-1919

Yrkesgruppe	1911-13		1914-16		1917-19	
	H-styret	Andre	H-styret	Andre	H-styret	Andre
Gårdbruker	3	6	3	10	4	11
Gårdbruker/kombinert	3	5	3	6	1	6
Håndverker	0	0	1	9	1	9
Sjømann	0	0	0	4	0	5
Diverse	1	2	1	4	1	12
Arbeider	1	1	0	9	5	18
Kvinne	0	0	0	1	0	3
Ukjent	0	0	0	1	0	2
Sum	8	14	8	44	12	66

Kilder: Møtebok for Østre Moland herredstyre, folketellingen 1910

I begge sogn kan vi se at antallet verv økte i hver periode. I Moland dominerte bøndene de politiske vervene både i og utenfor herredstyret. Bare i siste periode fikk en liten andel med arbeiderbakgrunn politiske verv. Dette var jo ikke overraskende for en bondebygd, men også i Stokken hadde bøndene relativt stor innflytelse i de to første periodene. I Stokken økte andelen av arbeidere gradvis i både herredstyret og blant andre med offentlige verv. Det er også verdt å legge merke til at håndverkere og diversegruppen fikk relativt ofte offisielle verv.

Kvinnene var svært lite synlige i det politiske feltet i Østre Moland, selv om det ble allmenn stemmerett i 1913. Politikk var mannens område, og derfor var det interessant å registrere de få kvinnene som fikk politisk verv. Kvinnene fikk verv knyttet til oppgaver i vergerådet, dyrevern og i siste periode måtte provianteringsrådene ha en viss kvinneandel.

Arbeiderkvinnene organiserte seg og dannet kvinnegruppe i Arbeiderpartiet i slutten av februar 1917. I referatet fra møtet ble ledelsen presentert: «Til formand i den nye forening valgte fru Birgitte Rud, til sekretær fru Mathilde Thorvaldsen og til kasserer fru Nelli Bakkehaugen».²³³ Kvinnegruppa arrangerte møter for å skaffe jordmor og sykepleier til Eydehavn. Dyrtiden og matforsyningssituasjonen var også viktige saker for kvinnegruppa.²³⁴ I følge Berntsen var fru Rud den eneste av kvinnene som markerte seg i partilaget. Kvinnene

²³³ Tiden, 28.2.1917

²³⁴ Tiden, 8.9.1917, 6.5.1918

engasjerte seg også i Stokken Sykepleieforening, som ble startet i 1915 og i Eydehavn Sykepleieforening, som ble startet tre år senere.²³⁵

Tabellene over viste hvilke yrkesgrupper som fikk verv, men tabellene fikk ikke frem om det var «storbønder» eller småbrukere som kontrollerte viktige posisjoner i det politiske feltet. Det gikk heller ikke frem hvor mange verv den enkelte person hadde. Dette var nemlig tema i et innlegg der A. angrep bøndene og ordføreren i Moland for politisk maktsyke.

For provianteringsraadet det vil si det samme som L. O. Skjulestad det. De andre to er nul og niks, og derfor blev de rimeligvis valgt. Magtsyken søker altid at omgi sig med dinglemænd, vet du. Valget paa skolestyret har vist den samme tendens. Men kan du si mig hvorfor man her i Moland kom til at vælge ordføreren til formand i provianteringsraadet? Han var jo allerede saa nedlæst med alle mulige gjøremaal, saa dette burde han i barmhjertighets navn være blit fritat. Han holder jo paa at bli rent helseknekt, som ventelig er. Her er jo mange flinke yngre kræfter og hvorfor holde disse ute; mig synes det at være kortsynt fremgangsmaate..... når en manns attraa efter offentlige hverv er saa utrættelig at han aldrig faar nok..... Det agrarsyn som nu har magten og som saa sterkt præget hele det kommunale stell, vil i lengden faa alvorlige følger.²³⁶

Hadde innsenderen rett i sine påstander om ordførerens utallige verv? I løpet av tre perioder hadde ordfører Skjulestad 34 forskjellige verv. Det var omtrent dobbelt så mange verv som andre sammenlignbare politikere!

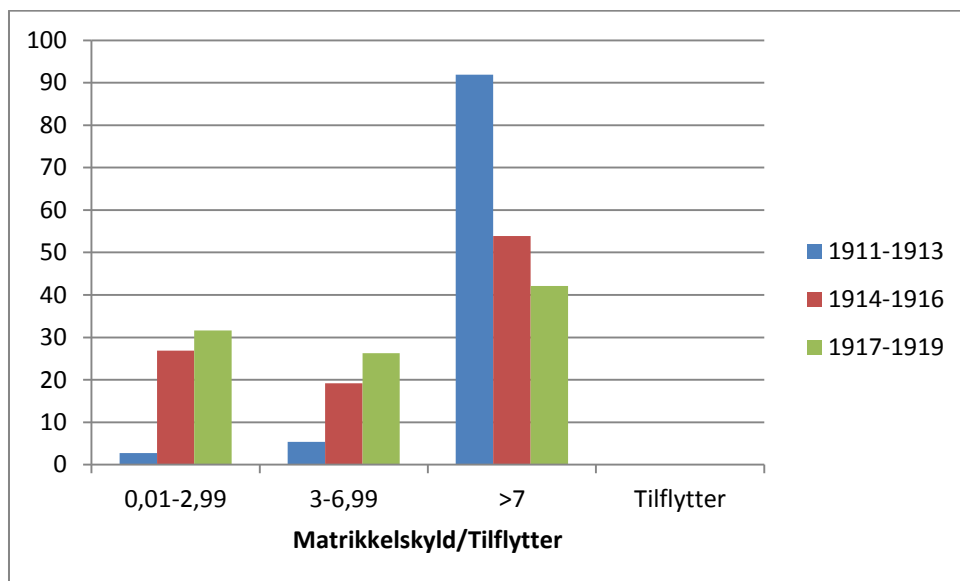
Mange av politikerne i herredstyret hadde en bakgrunn fra råd og nemnder før de kom inn i herredstyret, og politikere som gikk ut av herredstyret fikk ofte verv i råd og nemnder i årene etterpå. Dette viste at nettverket rundt herredstyret fungerte som politisk opplæring, og det var knyttet makt til det å få politiske verv. Jeg har derfor talt opp hvor mange verv den enkelte aktør fikk i hver periode, og deretter regnet ut den prosentvise fordelingen. I figurene under har jeg sammenlignet hvordan politiske verv (i prosent) fordelte seg etter innehavernes matrikkelskyld i Moland og Stokken. For å forenkle har jeg delt brukene inn i tre kategorier; 0,01-2,99, 3-6,99 og større enn 7. Den første kategorien omfattet i hovedsak tomtebruk og småbruk, og 56,8 % av brukene i Moland og 89,1 % av brukene i Stokken tilhørte denne kategorien. De to andre kategoriene kan grovt sett anses som mindre og noe større mellomstore bruk. I Moland var 27,7 % av brukene i den andre kategorien og 15,4 % i den tredje kategorien. I Stokken var bare 4,8 % av brukene i andre kategorien og 6,2 % i tredje

²³⁵ Berntsen 1981: 397, 416

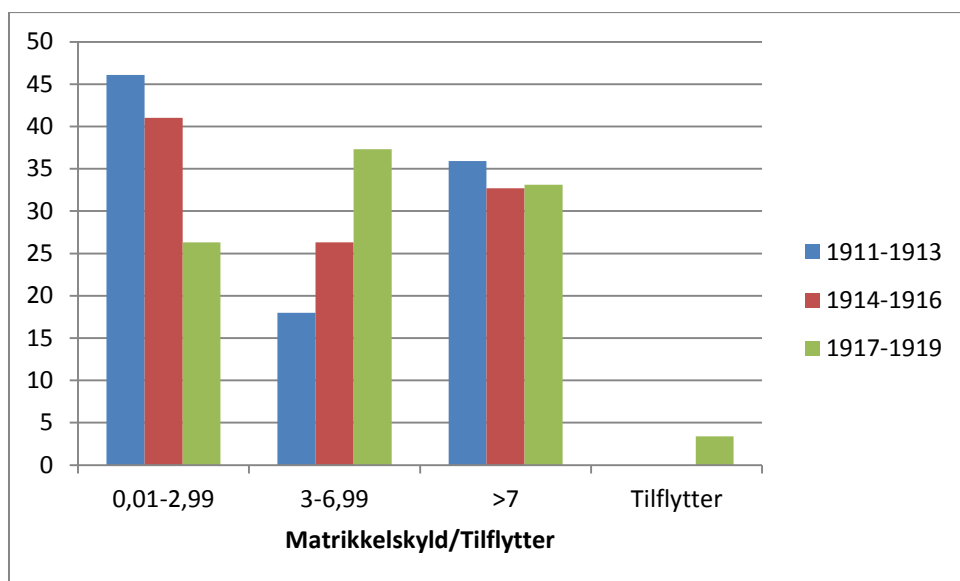
²³⁶ Tiden, 10.1.1918

kategorien. På grunn av den store tilflyttingen til herredet har jeg valgt å ta med tilflytterne som en egen kategori. Alle tilflyttere var ikke arbeidere, men hovedtyngden var det. Jeg har skilt mellom politisk makt knyttet til herredstyremedlemmene og andre i det politiske nettverket.

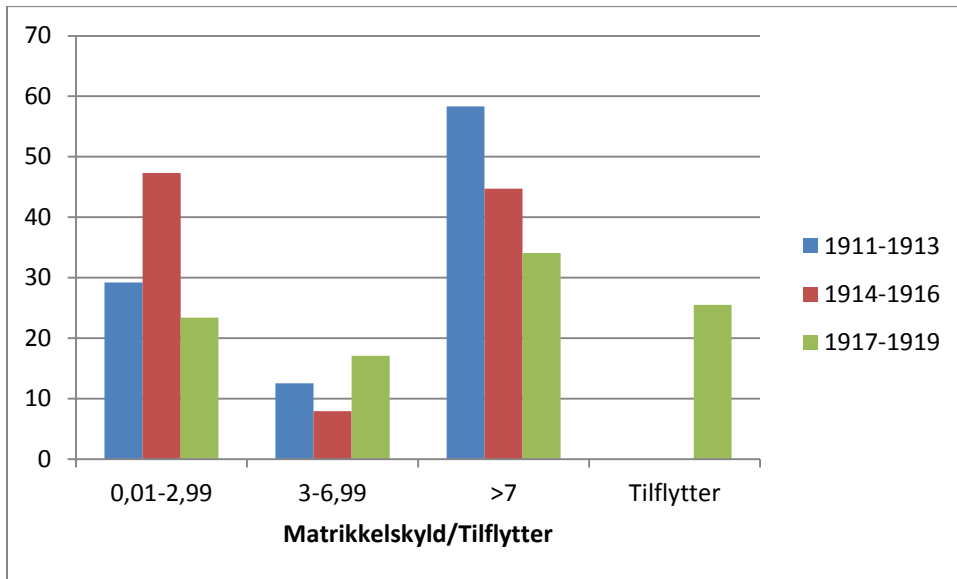
Figur 3.1 Politisk makt i prosent til medlemmer i herredstyret fra Moland i kategorier av skyld/tilflytter

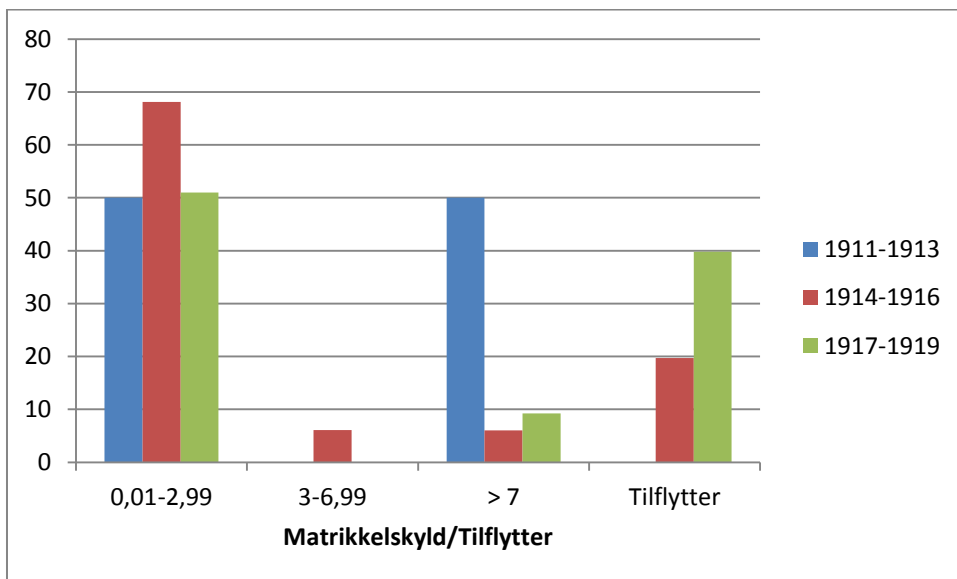
Figur 3.2 Politisk makt i prosent til personer utenfor herredstyret i Moland i kategorier av matrikkelskyld/tilflytter

Figur 3.3 Politisk makt i prosent til medlemmer i herredstyret fra Stokken i kategorier av matrikkelskyld/tilflyttere

Figur 3.4 Politisk makt i prosent til personer utenfor herredstyret i Stokken i kategorier av matrikkelskyld/tilflytter

Kilde: Møtebok for Østre Moland herredstyre, folketelling 1910 og matrikkel for Nedenes amt 1905

Figur 3.1 viste at i Moland i perioden 1911-1913 var det herredstyremedlemmene med de største brukene som hadde over 90 % av de politiske vervene. Småbrukerne, som utgjorde 56,8 %, fikk bare 2,7 % av vervene! Ved valget i 1913 og 1916 var det forholdvalg, der det ble stilt en egen arbeider- og småbrukerliste. Dette slo positivt ut for gruppen med lavest skyld. De økte sin innflytelse til 26,9 % av vervene i den andre perioden, og nær 32 % i den

tredje perioden. I figur 3.2 kan vi se at utviklingen i det politiske nettverket utenfor herredstyret gikk motsatt vei enn for herredstyret. Her falt andelen av politiske verv blant gruppen med lavest skyld fra 46,1 % i første perioden til 26,3 % i siste perioden. Arbeidere og småbrukere fikk dermed mindre politisk innflytelse i det politiske nettverket utenfor herredstyret. Det kan virke som om den økte politiske motsetningen mellom bøndene og arbeidere/småbrukere, som valget i 1916 tydet på, førte til at politikerne i herredstyret utnevnte færre fra denne gruppen til politiske verv. Den politiske makten til bøndene med høyest skyld holdt seg relativt stabil i alle tre periodene. Vi kan derfor si at den politiske makten i Moland både i og utenfor herredstyret var i hendene på en liten gruppe bønder med relativt store gårder. Vi har tidligere sett at de økonomiske ressursene (økonomisk kapital) til politikerne fikk mindre betydning for deltakelse i det politiske spillet. Det var i midlertid de med de største økonomiske ressursene som hadde mest politisk makt (politisk kapital) i Moland.

Relativt mange av herredstyrerepresentantene i Stokken var bønder i de to første periodene. Småbrukere og tomtebrukere i Stokken disponerte 89,1 % av brukene, men herredstyremedlemmene i denne gruppen hadde bare 29,2 % av vervene i den første perioden. Bønder, som representerte 6 % av gårdeierne, hadde nær 60 % av vervene. Forholdsvalget sørget for endringer i den politiske makten til herredstyremedlemmene. Makten til bøndene med de største gårdene ble gradvis redusert, men de hadde fortsatt uforholdsmessig stor innflytelse i forhold til antallet. Gruppen med lavest skyld økte sin innflytelse, og i den siste perioden fikk denne gruppen og de tilflyttede arbeiderne nesten 50 % av vervene. De lavere klasser hadde fortsatt lav politisk makt i forhold til antallet. Klassifiseringen av politikere og andre med offisielle verv etter størrelsen på eiendommene kan betraktes som en objektiv klasseinndeling. Den kan ikke fange opp en subjektiv klassebevissthet. G. Fløistad og E. Haugereid var begge bønder som var innvalgt for Arbeiderpartiet i Stokken. Begge hadde mange politiske verv. Matrikkelskylden på brukene deres var satt til 9,01 og 3,88. Politisk tilhørighet fulgte ikke alltid de sosioøkonomiske skillelinjene.

I det politiske nettverket i Stokken utenfor herredstyret ble makten til bøndene på de relativt store gårdene redusert fra 50 % til under 10 %. Småbruker/tomtebrukergruppen hadde mellom 50 og 68 % av vervene i de tre periodene. Tilflytterne økte sin politiske makt fra 8,3 % i første periode til nær 40 % i den siste perioden. Mange av tilflytterne, som fikk politiske verv, var arbeidere, så det er grunn til å tro at de lavere klasser kontrollerte 70-80 % av de offentlige

vervene utenfor herredstyret i Stokken. I Stokken økte de lavere klasser sin politiske innflytelse, men store økonomiske ressurser hadde fortsatt betydning for å få politisk makt.

3.3 Konfliktfylte saker mellom arbeidere og bønder i det politiske feltet

I de to forrige delkapitlene har jeg vist at det var statistiske endringer mellom arbeidere og bønder i det politiske feltet. I følge Bourdieu handlet klassekonflikten om å dominere eller bli dominert. Bøndenes dominans i det lokalpolitiske feltet ble truet av demografiske endringer, en politisering av lokalpolitikken, økt oppslutning om sosialismen, økt klassekonflikt og økt radikaliserings. Konfliktfylte saker kan ha vært med på å bidra til endringer i det politiske feltet. Referatene fra herredstyremøtene og avisene har vært viktige kilder i jakten på konfliktfylte saker. For sosialistene var det svært viktig at arbeiderne abonnerte på Tiden. Avisen hadde en viktig rolle i formingen av klassebevisstheten til leserne. TF i Moland koblet slappe holdninger og manglende klassebevissthet direkte til at arbeiderne ikke gadd å lese arbeideravisene eller å holde Tiden.²³⁷ Fagforeningene på Eydehavn jobbet aktivt med å verve lesere og avholdt for eksempel fest til inntekt for eget trykkeri til avisen.²³⁸

Konfliktlinjene mellom arbeiderne og bøndene var av både sosioøkonomisk (økonomisk kapital) og av sosiokulturell (kulturell/symbolsk kapital) art. Bøndene protesterte mot offentlig politikk, som de mente var tilpasset industrisamfunnets behov for sosiale reformer og arbeiderklassens krav om billige matvarer. Arbeidernes på sin side krevde at stat og kapitaleiere skulle bidra til en omfordeling av utbytte og goder.²³⁹ Økonomiske konflikter mellom arbeidere og bønder i lokalpolitikken var særlig knyttet til skattleggingen av klassene, dyrtidsproblematikken og fordelingen av budsjettmidlene mellom bondebygda og industribygda. Sosiokulturelle konflikter mellom aktørene var særlig knyttet til motkulturelle spørsmål, som forholdet til avholdssak, religion og det nasjonale.

3.3.1 Sosioøkonomiske konflikter

De sosioøkonomiske forholdene i Moland og Stokken var forskjellige. I Moland var bondenæringen dominerende, mens i Stokken bestod befolkningen av småbrukere, arbeidere, håndverkere og sjøfolk. Forholdet mellom Moland og Stokken var konfliktfylt. Den sosialdemokratiske foreningen i Stokken hadde herredsdeling på programmet allerede ved valget i 1913. Tidspunktet kan indikere at det var motsetninger mellom bygdene før storindustrien ble etablert. I følge Slettan var herredsdeling et relativt vanlig fenomen. Fra

²³⁷ Tiden, 2.3.1915

²³⁸ Møtebok for Eydehavn Arbeiderforening, 23.1.1916

²³⁹ Nerbøvik 1999: 240

1875 til 1920 økte antallet herreder i Nedenes amt fra 21 til 31. Initiativet kom ofte nedenfra, som et folkelig ønske om nærdemokrati og mindre motsetninger.²⁴⁰ I en søknad til Justisdepartementet begrunnet sosialdemokratene ønsket om eget herredet med at bygdene var så forskjellige. Sosialdemokratene mente at de ville få et større politisk gjennomslag i et eget herred. Molands dominans med 12 representanter over Stokkens 8 representanter kan ha ført til misnøye. I en bygd med nedgang i folketallet kan man ha akseptert skjevdelingen av representanter. Den store befolkningsveksten i Stokken kan ha virket som en katalysator for et ønske om politisk selvstyre.

Ved budsjettdebatten i mars 1914 dukket motsetningene mellom bygdene opp. Stokkens representanter hevdet at det var urettferdig at de måtte bære over halvdel av utgiftene. De fikk alt for lite igjen i forhold til skatteinnbetalingen. I den forbindelse ytret Anders Hesthag et ønske om en deling av herredet. I samme møte skulle representantene fordele 2000 kroner, som herredet hadde fått tildelt av overskuddet i Nedenes Bank. Igjen ble det diskusjon om fordelingen mellom bygdene. Representanter fra Moland ønsket at delingen skulle skje slik fordelingen var da garantien ble gitt i 1888. Det vil si at Moland skulle få 1200 kroner og Stokken 800 kroner. Dette protesterte representanter fra Stokken mot. Molands representanter brukte flertallsmakten i avstemmingen, da 12 mot 8 stemte for Molands-representantenes sitt forslag.²⁴¹

Anders Hesthag gikk sterkt ut i avisene mot disse vedtakene under overskriften «**Den Union vi lever i Den hader og forbander vi**». Ved å omskrive Bjørnsons dikt sammenlignet han forholdet mellom Stokken og Moland med forholdene under unionen med Sverige.²⁴² «Slike misbruk av makten viser, hvor nødvendig det er at faa oppløst den union som bestaar mellem Moland og Stokken, derom er kun en mening i sognet. Den dag naar foreningen er opløst, og Stokken er blit et eget herred, vil være 7. juni her».²⁴³ Ordfører Skjulestad svarte på Hesthags beskyldninger noen dager senere. Han begrunnet vedtakene i herredstyret, og hevdet at det ikke var grunnlag for påstanden om maktmisbruk fra Molands side. Han avsluttet innlegget sitt med å trekke Stokkens evne til selvstyre i tvil.

Ja, har ikke Stokken andre Grunde til at anføre for at faa ophævet Unionen, saa vil jeg bede Stokkingerne betænke sig endnu en Tid. Der er visselig en glædelig Fremgang og store

²⁴⁰ Slettan 1998: 441

²⁴¹ Vestlandske Tidende, 7.4.1914

²⁴² Dagbladet, 23.4.1892,

http://www.nb.no/nbdigital/bjornson/web_utstilling/content/09_venstrenasjonalismen_1b.swf

²⁴³ Vestlandske Tidende, 2.4, 6.4.1914

Muligheter i sigte, men af Hr Hesthags Artikkel faar man det indtryk, at hvis der er mange med hans Anskuelse, saa er Stokken neppe moden endnu til at staa paa egne Ben.²⁴⁴

Hesthag svarte på ordførerens innlegg med å gi et eksempel på et tidligere maktmisbruk, der Molands representanter hadde nektet å garantere for en viktig vei i Stokken. Sognet måtte bære flere tusen kroner alene. Han avsluttet innlegget med å vise til de forskjellige levekårene i bygdene.

Interesserne og levevilkaarene er ganske forskjellige, da Moland er en jevn bondebygd og Stokken bestaar væsentlig av smaabruk og fabrikarbeidere. Derfor vil forbindelsen med Moland, med den ulike representation stadig virke som et formynderskap over Stokken. Det er det bedste forbindelsen at løse mellem heste, som trækker daarlig sammen.²⁴⁵

I herredstyremøte 12.11.1914 varslet Guttorm Fløystad, at det ville komme et forslag om herredsdeling fra sosialdemokratene i neste møte. Han ba om at det skulle opprettes en komite til å forberede spørsmål knyttet til delingen. Saken ble behandlet i herredstyremøte 8.1.1915, og søknaden fra det sosialdemokratiske parti i Stokken til Justisdepartementet ble gjengitt i sin helhet etter referatet til møtet. I møtet ble det enstemmig vedtatt deling av herredet. Det ble i tillegg søkt om endringer av grensene mellom Stokken og Moland. Gårdene Ottersland, Hesthag og Aabelvig ble foreslått overført til Moland. Som vederlag søkte Stokken om å få tillagt Gartha, Ulsryggen og Buøya fra Holt herred.

Grenseendringene mot Holt skulle vise seg å skape vanskeligheter og forsinkelser i delingsprosessen. I herredstyremøte 20. mars 1916 viste ordføreren til at grenseendringene mot Holt, gjorde at amtstinget ikke kunne behandle herredsdelingen inneværende år. Amtet kunne for øvrig ta stilling til en intern deling av herredet. I følge ordføreren skapte endringene i Stokken til forhold som vanskeliggjorde et «frugtgivende Samarbeide mellem Sognene, Forholde som tilslut kan vise sig at bli uholdbare.» Etter en langvarig diskusjon ble man likevel enig om å vente med delingen av herredet til grensene mot Holt var avklart.

Herredet deles saaledes at Gaardene Hesthag, Ottersland og Aabelvik, som nu hører til Karterød og Fløistad Skolekredse utskilles fra Stokken og lægges til det nye Østre Moland Herred. Buøia samt Strengereid Skolekreds, deri indbefattet Gaardene Garta, Hellenen og

²⁴⁴ Vestlandske Tidende, 10.4.1914

²⁴⁵ Agderposten, 20.4.1914

*Ulsryggen utskilles fra Holt Herred og tillægges Resten av Stokken Sogn, hvilke Dele da til sammen danner Stokken nye Herred.*²⁴⁶

Sosialdemokratene redegjorde i sitt brev til Justisdepartementet om fordelene ved en intern grensejustering. De trakk frem at de nevnte gårdene i Stokken sognet til skolekretser i Moland, men gårdene måtte skatte til Stokken. Dette kom ugunstig ut for bøndene. Folkene på gårdene ønsket også overflytting ved en herredsdeling. Grensejusteringene ville føre til at Stokken mistet flere av de største gårdene til Moland. To politisk aktive bonderepresentanter på borgerlig side ville også bytte herred.

Stokken sogneråd søkte amtstinget om å få utvidet representanttallet i Stokken til 12 før herredstyrevalget i 1916. Dette ble behandlet i herredstyremøte 10.2.1916. På dette tidspunktet var man ikke klar over forsinkelsene i herredsdelingssaken. Guttorm Fløistad påpekte i debatten som fulgte, at fra Stokkens side handlet dette ikke om partipolitikk. Alle partier ønsket utvidelse av representanttallet. De fleste av representantene fra Moland mente det var et rettferdig, men unødvendig ønske når saken snart skulle opp på tinget. Ved avstemningen stemte to av sosialistene i Moland med Stokken, mens lensmann Ivar Fløistad lot være å stemme. Sosialistene i Molands stemmegiving kan tyde på at politisk solidaritet var viktigere enn bygdemotsetningene. Amtstinget innvilget Stokkens søknad før lokalvalget.²⁴⁷

I Rjukan ønsket også arbeiderbefolkningen å få mer innflytelse i lokalpolitikken i Tinn herred. De søkte om å få utvidet representanttallet til Rjukan på grunn av den store befolkningsøkningen. Bøndene i de andre sognene stod sammen mot arbeidersognet, og Rjukan fikk ikke flere representanter i herredstyret. I følge Sverre Kjeldstadli var bøndene i Tinn en sammensatt gruppe, men utbyggingen av industrianlegget med flere problematiske reguleringsaker hadde sveiset bøndene sammen mot industrien.²⁴⁸

Dersom bøndene i Moland var enige, hadde de makt til å styre herredet slik de mente var best frem til 1917. Det kan virke som om forskjellene i næringer og livsstil i de to bygdene skapte grobunn for misnøye. En herredsdeling ville føre til mer homogene herreder. Stokken regnet med å få en vesentlig reduksjon i bondemakten og økt politisk innflytelse til arbeiderne. Det kan virke som om bøndene raskt gikk med på delingen, og at de beklaget forsinkelsene som justeringene av herredsgrensene førte til. 1. juli 1919 var endelig «unionsoppløsningen» et

²⁴⁶ Vestlandske Tidende, 28.3.1916

²⁴⁷ Vestlandske Tidende, 9.5.1916

²⁴⁸ Kjeldstadli, S. 1943, 123-124,

faktum. I Stokken fikk Arbeiderpartiet 11 av 16 representanter ved valget i 1919, og Arbeiderpartiet innledet dermed sitt politiske hegemoni i kommunen.²⁴⁹

I lokalpolitikken stod sosialsektoren, skolene og veiene for de største postene i budsjettene i herredene.²⁵⁰ Utbyggingen av storindustrien i Stokken førte til store utfordringer innenfor alle kommunale sektorer. I søknaden til Justisdepartementet la det sosialdemokratiske parti vekt på de store endringene i Stokken. Representantene fra Moland dominerte herredstyret, og de fryktet manglende forståelse for Stokkens behov.

Denne sterke utvikling i Stokken, med stigende befolkning og bymæssig bebyggelse, vil selvfølgelig sætte store krav til kommunen om at ta sig af de forskjelligste ting, men det maa forstaas, at i et kommunestyre, hvor flertallet er fra Moland, vil de nye krav selvfølgelig have vanskelighed for at ble mødt med den forstaaelse, som naar Stokken havde sit eget styre.»²⁵¹

I herredstyret var bevilgning til veier blant de mest konfliktfylte sakene. Industrialiseringen og utbyggingen av Eydehavn førte til et stort behov for nye veier i Stokken. Ved etableringen av storindustrien manglet det sammenhengende veiforbindelse vestover til Arendal.

Lokalbefolkningen og arbeidere, som bodde vest for Eydehavn, var avhengig av båtforbindelse for å komme til og fra. En «Eydehavner» fortalte til Tiden om de vanskelige forholdene. Vedkommende vektla at stedet var helt isolert i helgene, siden det ikke var båtforbindelse fra lørdag ettermiddag til mandag morgen. Skulle man ta seg frem over fastlandet var det vei et stykke fra Arendal, men så måtte man ta skogen fatt frem til Neskilen. Der man måtte rope på fergekonen for å komme over. Ferjetrafikken i Tromøysund kunne være problematisk om vinteren, når isforholdene gjorde fremkommeligheten vanskelig. Veiforbindelse vestover var derfor svært ønskelig.²⁵²

I et møte i november 1913 klarte ikke herredstyret å få 2/3 flertall til å bevilge et forskudd til å begynne på veien som «Eydehavner» savnet. Saken kom opp igjen i januar 1914. Diskusjonen viste at flere av representantene i Moland mente at veien ikke hastet. Veien kom ikke Moland til gode, den ble for dyr og kunne godt utsettes noen år, var argumenter for å nekte bevilgning. Ordføreren mente at veien var viktig for Stokken, og Stokken måtte få noe igjen for

²⁴⁹ Tiden, 14.10.1919

²⁵⁰ Slettan 1998: 444

²⁵¹ Østre Moland forhandlingsprotokoll, 15.12.1914

²⁵² Tiden, 18.12.1915

skattepengene sine. Herredstyret vedtok å bevilge forskuddet, men selve veibyggingen trakk langt ut i tid.²⁵³

I herredstyremøte 8.1.1915 ba Guttorm Fløistad om bevilgning til bygging av et veistykke i Mørfjær (i Stokken), som tiltak mot arbeidsledighet i forbindelse med krigen.

Representantene kom ikke til enighet og saken ble utsatt. Dette utfallet ble senere brukt av Stokkens representanter som et eksempel på at Moland brukte flertallsmakten til egen fordel i budsjettfordelingen.²⁵⁴

Veiforholdene på Eydehavn opptok lokalbefolkningen, og forholdene ble omtalt i avisene ved flere anledninger. Ved regnvær var veiene nesten ikke fremkommelige. En av beboerne fremstilte forholdene som under syndefloden, der Noas due «ikke kunde finne noget sted at hvile sin fot paa».²⁵⁵ Bevilgning til veien mellom Snekkenes og posthuset på Eydehavn hadde vært oppe i herredstyret høsten 1916, men saken ble utsatt. I november samme år ble veien endelig vedtatt etter en lang diskusjon om hvordan Moland og Stokken skulle bære utgiftene etter herredsdelingen.²⁵⁶ Tiden kommenterte at veiutbyggingen var mer enn påkrevet og håpet på en snarlig start. Det må ha vært en skuffelse da amtsingeniøren ikke kunne starte arbeidet tidlig på grunn av mangel på arbeidskraft.²⁵⁷ Ett år senere stod denne syrlige kommentaren i Tiden.

Eydehavns befolkning glæder sig nu, da de ser den meget omtalte vei paabegynt. Nu spør man hverandre hvad tid den «blir færdig». Om en to-tre aar, svares der, med en haanlig bemærkning om hvor sent det har gaat med at faa den paabegynt... Eydehavneser.²⁵⁸

Den 18.3.1918 ble videre utbygging av vei og brygge på Eydehavn behandlet i herredstyret. I denne veisaken hadde Smelteverket lovet å gi fri grunn og 4000 kr til finansiering av veien. Guttorm Fløistad slo fast at det ikke nyttet å få noe av herredskassen, så sognekassen måtte bekoste vei og brygge alene.

De sosialistiske representantene i Stokken fremmet flere saker, som de hadde programfestet ved lokalvalgene. Sakene hadde en sosial profil, der utjevning og forbedring av levestandarden var viktig. Det ble fremmet forslag om fri begravelse, fri tannbehandling, fritt skolemateriell og utbygging av et folkebibliotek. Allerede i 1913 søkte Stokken skolestyre

²⁵³ Vestlandske tidende, 5.2.1914

²⁵⁴ Vestlandske Tidende, 15.3.1915

²⁵⁵ Tiden, 4.5.1917, 18.4.1918

²⁵⁶ Vestlandske Tidende, 17.11.1916

²⁵⁷ Agderposten, 16.12.1916

²⁵⁸ Tiden, 24.11.1917

sognerådet om fritt skolemateriell. Saken skulle behandles av representantene fra Stokken, siden dette var en sognesak. Ordsiftet viste at det var uenighet om hva som skulle være fritt skolemateriell. Molands representanter blandet seg også inn i debatten. De mente at den nye ordningen ville føre til sløsing på grunn av hyppigere utskifting av bøkene. Barnas selvoppholdelsesdrift ville også bli svekket. Flertallet i sognet gikk imidlertid inn for fritt skolemateriell.²⁵⁹

Under budsjettbehandlingen 10.2.1916 fremmet Guttorm Fløistad et forslag om en bevilgning til en folkeboksamling i Stokken. Torjus Siring foreslo at Moland også måtte bevilge. Motstanderne av bevilgning argumenterte om vanskelige økonomiske tider, fare for frilynt litteratur og lite tro på at bøker kunne ha noe å si for det praktiske liv. Debatten viste at representantenes verdier (kulturell /symbolsk kapital) hadde mye å si for hva de mente om denne saken. Etter flere avstemninger ble resultatet 9 – 9, og ordførerens dobbeltstemme avgjorde at det ikke ble bevilgning. Representantenes sosiokulturelle verdier fulgte ikke alltid de sosioøkonomiske konfliktlinjene.

Ansvarlig pengebruk var et argument som bonderepresentantene brukte i mange av bevilgningssakene i herredstyret. Bonderepresentantene kunne være skeptiske til å bevilge til nødvendige og gode formål på grunn av «den økonomiske situasjonen» eller «vanskelige tider». I en del saker hadde ikke herredstyret / sognestyret midlene som skulle til, og det var nødt til å ta opp kassakredittlån for å finansiere bevilgningene. I følge Slettan var lån og renter blitt en del av kommuneøkonomien, men i landssammenheng lå Aust-Agder blant de tre fylkene i landet med lavest kommunegjeld. Sparing og et ønske om gjeldfrihet preget kommunerepresentantenes pengebruk.²⁶⁰ Stokken hadde en samlet gjeld på 154 700 kroner i juni 1920. Herredstyret i Stokken tok i følge Harald Berntsen et oppgjør med den tidligere økonomiske politikken i 1922-1923. Det nye kommunestyret ønsket å få slutt på låneopptakene, og de startet nedbetaling av gamle lån. Stokken var gjeldfri i 1929.²⁶¹ Oppgjøret med tidligere pengebruk kan tyde på at tidligere herredstyrerepresentanter hadde vært for ukritisk i bevilgningssakene.

Herredstyrets forsiktighet, utsettelse og manglende bevilgninger kan ha skapt misnøye blant arbeiderbefolkningen på Eydehavn. Så lenge bøndene i Moland hadde flertallet i herredstyret kontrollerte de i stor grad pengebruken i herredet, men en stadig økende befolkning i Stokken

²⁵⁹ Agderposten, 17.3.1913

²⁶⁰ Slettan 1998: 445

²⁶¹ Berntsen 1981: 439-440

så på den skjeve maktfordelingen med misnøye. Utjevningen i representantene i siste periode endret på maktforholdet. Selv om bøndene mente at de førte en realistisk økonomisk politikk, så bidro strukturelle problemer på Eydehavn til misnøye og et økt konfliktnivå. Mangel på forståelse for og kjennskap til arbeidernes livsstil og behov (kulturell kapital), kan ha bidratt til at fordelingen av de økonomiske ressursene (økonomisk kapital) ble mer konfliktfylt frem mot herredsdelingen.

I et marked er det ofte motsetninger mellom de økonomiske interessene til produsentene og forbrukerne. Bønder, som arbeidsgivere kan også komme i en interessekonflikt med arbeidstakerne. De fleste bøndene hadde så små gårder, at det var uaktuelt å ansette hjelp. Jeg har derfor valgt å konsentrere meg om bøndene som produsenter i forhold til arbeiderne som forbrukere. I det sentralpolitiske feltet ble bøndene utsatt for press både fra kapitalistene og arbeiderklassen. De markedsorienterte bøndene var sårbare på grunn av konkurransen fra importerte matvarer og internasjonale konjunkturer. Landmandsforbundet hadde som mål å endre den økonomiske politikken til fordel for bøndenes interesser. Forbundet skulle virke som en pressgruppe gjennom de etablerte borgerlige partiene. Fra 1912 krevde forbundet mer likestilling med håndverk og industri. Dette skapte en interessekonflikt med Høyre og deler av Venstre. Bøndene fikk også et konfliktfylt forhold til arbeiderbevegelsen, fordi prisen på matvarer hadde betydning for levestandarden deres. Etter hvert som forsyningssituasjonen ble forverret måtte bøndene øke produksjonen og nydyrkingen for å dekke etterspørselen etter mat. Det var særlig etter at Venstre-regjeringen opprettet Provianteringsdepartementet i 1916, at staten grep sterkt inn med maksimalpriser, oppkjøp av varer og tvangsdyrkning.²⁶² De statlige inngrepene førte til at mange bønder opplevde situasjonen som en økonomisk tvangstid. Arbeiderne oppfattet situasjonen annerledes, og de protestene mot dyrtiden som grep om seg i de siste krigsårene.

Problemene i det sentralpolitiske feltet påvirket også forholdet mellom bønder og arbeidere i lokalsamfunnet. Avisene ble viktige talerør i konflikten mellom bøndene og arbeiderne. Agderposten støttet stort sett bøndene, mens Tiden tok parti for arbeiderne. I spørsmålet om industritollen kom motsetningene tydelig frem. Agderposten vektla at bøndene hadde støttet industritollen, men at landbruket ikke fikk den samme støtten til egne varer.

Da haandværket og industrien reiste krav om beskyttelse for arbeidet, for arbeiderne mot den billige utenlandske industri, naaja, saa laante vi dem villig øre. De fik sin beskyttelse og vor

²⁶² Nordby, 1991,135-139, 141- 143

*industri og vort haandværk har blomstret op i ly av den. Og det var ingen som skrek op om, at man vilde fordyre varene for os, de varer som er likesaa nødvendige som mat. F. eks: klæder, sko, maskiner og redskaper. Men landbruket blev tilsidesat. Til stor skade for alle.....*²⁶³

I Tiden ble bøndene angrepet for å ha støttet industritollen, siden tollene fordyret varene. «Bønderne har vist sig at være reaksjonære, i denne sak som saa mange andre. I det store og heletat er det visst neppe noget andet end en indbildning, at de norske bønder er demokrater og framstegsfolk.»²⁶⁴

Knappheten i matvareforsyningen under krigen eskalerte konflikten mellom bøndene og arbeiderne. Prisene på nødvendige varer steg, og tonen i arbeiderpressen ble skapere. Staksnæs arbeiderforening kom med et opprop foran den landsomfattende dyrtidsdemonstrasjonen i 1917. Bøndene ble beskyldt for ikke å overholde maksimalprisene, og de ble anklaget for å gjøre fedrelandskjærligheten til et spørsmål om profitt.

De store formuer som er opsamlet ved at utsulte folket, maa tas tilbake til de retmæssige eiere, folket. Kravet fra arbeidskomiteen om omlægning av omsætning og produktion efter folkets behov, maa uindskrænket gennemføres. Folket skal ikke længer være utsat for at være objekter for jobbere og kupponklippere. Her hjælper ikke længer maksimalpriser, som «Ja vi elsker»-mændene ikke bryr sig om at overholde og skogeiernes store fraser om sin fædrelandskjærlighet som er betinget av vældige procenter og like er de alle – skibsjobbere, agrarer og industribaroner – deres fædrelandskjærlighet bestaar av profit...²⁶⁵

Herredene opprettet provianteringsråd for å avhjelpe situasjonen. Arbeiderpartiet i Stokken fikk mange klager på tilgangen på ved og kjøpmennenes fordeling av smør og melk. Klagene ble behandlet i et masse møte i november 1917.

Eydehavn arbeiderparti holdt 12. november 1917 masse møte med emne «Bør kommunerne overtage brød- og melkeforsyningen». Ønske om at brød og melk skulle bli overtatt av kommunen. Vilkår lig hva man får nå, anklager mot provianteringsdepartementet, fordi smør ikke var med i rasjoneringen. Smør var blitt agitasjonsmiddel hos kjøpmennene. Fordømmer hvordan kjøpmennene på stedet fordeler smør og melk.²⁶⁶

I arbeiderfamiliene var det kvinnene som fikk merarbeidet, og de var fortvilte over matsituasjonen. Det kom hjerteskjærende innlegg på trykk om matmangelen. En kvinne fra

²⁶³ Agderposten, 6.4.1915

²⁶⁴ Tiden, 6.5.1915

²⁶⁵ Tiden, 26.5.1917

²⁶⁶ Tiden, 17.11.1917

Stokken beskrev matmangelen slik: « ... ikke poteter, salt fisk, kjøt eller flesk, ikke et makrellben eller fersk fisk, ikke egg, lite melk, ikke gryn av nogenslags, ikke sukker, litet eller intet mel eller brød....». Matmangelen tæret på kreftene og det var vanskelig å gjøre et arbeid. En annen kvinne ønsket: «Bare vi kunde gjøre som bjørnen om vinteren og lægge os i hi mens denne strenge rationering varte».²⁶⁷ Arbeiderpartiets kvinneforening engasjerte seg i matspørsmålet, og de avholdt et eget møte om dette i mai 1918. De kom med krav om skole- og kommunal bespisning, protesterte mot for knappe rasjoner og klaget over at de ikke fikk kjøpt det de trengte av brød og poteter.²⁶⁸

Bøndene tok til motmæle mot det de oppfattet som en urettferdig kritikk. Bøndene argumenterte mot maksimalprisene, fordi de ikke tok hensyn til at prisene på for og gjødsel hadde steget. Arbeidslønningen hadde også blitt mye høyere. Bøndene kjente seg ikke igjen i arbeideravisens beskrivelse av «storbøndene». De fleste bønder var småbønder, som satt ganske hardt i det. De måtte arbeide hardt for levebrødet.²⁶⁹ Enkelte melkeprodusenter hevdet at de tapte 3-4 øre per liter melk de leverte til byen. Noen ønsket derfor å stoppe salget til byen, og truet med å holde melken igjen hjemme på gården.²⁷⁰ Andre bønder solgte melkekyrne på auksjon, og ble beskyldt for å støtte privatspekulasjonen, egeninteressene og egoismen for å kunne tjene penger.²⁷¹ Trusselen om å holde tilbake varer fikk blant annet KJ til å reagere. Han pekte på at mange av de som bodde i byen eller på industristedene kom fra gård.

*Det er ikke nok at engelskmændene nægter os kul, at tyskerne sænker vore skibe med livsfornødenheter, men vi skal ogsaa opleve at vort eget folk, der sitter inde med eiendomsretten til hele Norges jord og skog vil nægte at sælge til sine fattige brødre, arbeiderne, hva de har til overs av brændsel og matvarer. Er ikke vi ogsaa moder Norges barn? ... Tænk paa arbeideren din bror ...*²⁷²

Anders Hesthag, herredstyremedlem for Arbeiderpartiet i Stokken, forsøkte å megle i konflikten mellom bøndene og arbeiderne.

Ved at høre gaardbrukere og arbeidere uttale sig er jeg kommet til den opfatning at de misforstaar hinanden. Gaardbrukerne sier at arbeiderne tjener saa mange penge at de kan

²⁶⁷ Tiden, 12.7.1918

²⁶⁸ Tiden, 6.5.1918

²⁶⁹ Agderposten, 13.10.1916

²⁷⁰ Agderposten, 21.1.1917

²⁷¹ Tiden, 2.9.1918

²⁷² Agderposten, 15.2.1917

*betale, de har det saa godt osv. Arbeiderne beskylder gaardbrugerne for at de er for dyre med melk, poteter, ved o.l. Nu i disse alvorlige tider da gjelder mer end nogensinde at staa sammen, la os vise at vi forstaar hinanden, at bønder og arbeidere trenger hinanden. **Væk med klassehat!***²⁷³

Høyre-avisen Vestlandske Tidende var ofte et talerør for Landmandsforbundet, men de ble etter hvert mer og mer kritiske til bøndene. Motsetningsforholdet mellom bybefolkningen og kapitalistene på den ene siden og bøndene på den andre siden ble mer tydelig. De anklaget bøndene for at de ikke respekterte maksimalprisene. De hevdet at bøndene var den del av befolkningen som var blitt forholdsvis best behandlet av statsmyndighetene. «Arbeiderklassen og folk paa lavere lønninger er ikke saa tilgodeset».²⁷⁴ Samtidig var Vestlandske Tidende svært kritiske til arbeidernes klager og demonstrasjoner i forbindelse med dyrtiden.

*Eller kanskje nøden alikevel ikke er saa stor, som der skrikes om? Allting er dyrt, det er saa, men saa er lønningerne ogsaa paalagt saapas for dem, som indbyr folk til en ørkesløs demonstration.... Vi ser jo talrike eksempler paa hvordan folk nu kun gidder arbeide hveranden dag fordi de tjener saa godt, at de kan indrætte sig saaledes.*²⁷⁵

Hvordan påvirket konflikten mellom arbeiderne og bøndene arbeidet i lokalpolitikken? Østre Moland herredstyre opprettet til å begynne med provianteringsråd for hele herredet. Allerede i oktober 1915 ønsket Stokken å få eget provianteringsråd uten å få gjennomslag. Loven om provianteringsråd (1916) åpnet for delingen av provianteringsrådene i herredene, og i september 1916 fikk Moland og Stokken hvert sitt råd. Provianteringsrådet fikk blant annet i oppgave å fastsette maksimalpriser på varer, noe Moland provianteringsråd fant latterlig.²⁷⁶ Sognene hadde et felles lager i Moland, men samarbeidet mellom provianteringsrådene fungerte ikke alltid knirkefritt. I 1917 klaget flere representanter fra Stokken over at provianteringsrådets salg av hvetemel ikke var kunngjort i Stokken. Ingen i Stokken fikk kjøpe noe av dette melet. Ordføreren trodde at dette var gjort kjent i Stokken, men provianteringsrådet i Stokken var helt uvitende om saken.²⁷⁷ Fordelingen av varer innad i Stokken kunne også bli kritisert.

Det er blit mig bekjendt, at en del folk paa Eydehavn staar i den tro, at fordelingen av de sist ankomne 10 tønner kjøt ikke er foregaat retfærdig, og at særlig Eydehavn skulde være

²⁷³ Tiden, 23.4.1917 (min uthevelse)

²⁷⁴ Vestlandske Tidende, 19.2.1917

²⁷⁵ Vestlandske Tidende, 5.6.1917

²⁷⁶ Vestlandske Tidende, 14.11.1916

²⁷⁷ Agderposten, 7.2.1917

forurettet – der menes, at de kun fik 3 tønder, skal jeg herved oplyse, at der i alt, av nevnte parti, til Eydehavn er kommet 6 tønder. 4 av disse er solgt hos kjøbm. Henriksen og 2 er levert til fordeling paa 40 arbeidere og funksjonærer, der ogsaa tidligere har faat av raadets varer.²⁷⁸

Matvaresituasjonen førte til at fagforeningene og Arbeiderpartiet kom med krav om opprettelse av kommunal handel i Stokken. I herredstyremøte 21. januar 1917 foreslo sosialistene i Stokken at herredstyret skulle bevilge 1000 kroner til støtte for opprettelse av kommunal handel. Diskusjonen mellom representantene fikk frem motsetningene mellom de to bygdene. Molands representanter mente at Stokken sognekasse måtte koste dette selv. De måtte ikke ribbe felleskassen. Det var for mye medynk og klager. Folk var friske og led ingen nød i følge noen av representantene. Stokkens representanter pekte på at dyrtiden rammet hardere i Stokken enn i Moland, og at Stokken fikk for lite av herredskatten. Diskusjonen fikk ordføreren til å se frem til herredsdelingen: « Haaper vi snart faar hvert sit». Ved avstemmingen fikk Stokken bevilgningen de ønsket. To av de sosialistiske representantene i Moland støttet bevilgning til kommunal handel i Stokken. Bygdemotsetningene var fortsatt sterke, men for sosialistene var solidariteten med arbeiderbefolkningen viktigere enn bygdemotsetningene.

En sak som fikk mye omtale i avisene var behandlingen av dyrtidsbidraget fra staten i 1917. Staten bevilget et 5-kronersbidrag etter tre forskjellige grader. Ved første grad ga staten 5 kroner per innbygger uten noe kommunebidrag. Ved neste grad ga staten 5 kroner ekstra mot at kommunen bevilget 2,50 kroner per innbygger. Ved tredje grad ga staten 5 kroner ekstra per innbygger mot at kommunen bevilget 5 kroner. Stokken vedtok å bevilge etter høyeste sats. Moland ønsket å bevilge 2,50 kroner per innbygger, men fikk ikke stort nok flertall.²⁷⁹ Ved andre gangs behandling av saken førte ordførerens dobbeltstemme til at sognet ikke bevilget noe ekstra. Moland mottok bare 5 kroner per innbygger fra staten. Dette reagerte redaktøren i Tiden på.

Disse navne burde arbeiderbefolkningen i Østre Moland sætte i glas og ramme til ophængning paa et sterkt iøjefaldende sted. Dette bør ske for at hin handling kan bevares i mindet indtil næste kommunevalg finder sted. Det har ikke været synderlig liv i arbeiderbevægelsen i Østre Moland tidligere. Men kommer ikke smaakaarsfolk sammen til varetagelse av sine interesser

²⁷⁸ Vestlandske Tidende, 15.3.1917

²⁷⁹ Agderposten, 29.10.1917

etter dette, saa maa det være av aparte slags i denne bygd. Rott jer sammen godtfolk, og jag bondematadorene paa dør. Ta styret selv.»²⁸⁰

En annen viktig konflikt mellom arbeidere og bønder gjaldt skattlegging av klassene. Valgprogrammene, som sosialistene satte opp ved lokalvalgene i 1913 og 1916, var opptatt av en rettferdig skattlegging av klassene. I følge Bjørn Slettan varierte skatteprosenten mellom kommunene sterkt. Noen kommuner valgte å sette inntektsanslagene svært lavt sammen med en relativt høyere skattesats for å kunne redusere eller slippe statsskatt. Lav fastsetting av inntekt hos de som eide jord følte urettferdig av arbeidstakerne. De måtte skatte av hele inntekten sin.²⁸¹ Dette kan ha vært noe av bakgrunnen for at herredstyret vedtok å holde takst på alle eiendommer i løpet sommeren 1913.²⁸² Gårdstaksten ble hilst velkommen i Tiden. Avisen mente at herredstyret ikke kunne motstå ønsket fra arbeiderne, fordi det kunne forhindre bøndenes «falske eder i selvangivelsene».²⁸³ Skattleggingen av bøndene ble forklart for leserne av Tiden av TS fra Moland. Forklaringen viste at bøndene ikke behøvde å oppgi størrelsen på inntekten sin.

Korleis finn nemleg likningsnemdi inkoma? .. dei liknar 4 pct av medelen (formua) til inntekt. Vert ein mann sett i ein rein formue av 10 000 kr, so fer han av denne ei inntekt av 400 kr. Til dette legg ein so paa ein slump «personleg» inntekt, t.d. 800 kr., i alt blir inkoma hans 1200 kr. Dette talet kan høva til aa vera toleg rett. Men det kan like so gjerne vara gale for det likningsnemdi veit. Mannen har nemleg ikkje uplyst noko paa sjølvmeldingi si kor stor inkoma er, berre gjeve up medelen sin.»²⁸⁴

Skatteligningen i Øiestad og Østre Moland vakte stor forbitrelse blant arbeiderne. Saken ble mye debattert i avisene før valget i 1913. «Den gjeve odelsbonden» ble i følge flere innsendere favorisert på bekostning av arbeiderne. Forskjellsbehandlingen var gått langt over streken, og det ble krevd en ny ligning.²⁸⁵ Den urettferdige ligningen ble også brukt som valgkampsak for å få stemmer til den nye Arbeider- og småbrukerlisten i Moland.

En bonde i Østre Moland døde for nogen maaneder siden, og det viste sig, at han foruden sin gaard eiet 9 000 kroner i kontanter. Gaarden blev solgt for 23 000 kr. Altsaa var mannens virkelige formue 32 000 kr. Men i skatteligningen var han opført med 15 000 kr i formue, ikke

²⁸⁰ Tiden, 8.2.1918

²⁸¹ Slettan 1998: 444

²⁸² Agderposten, 7.3.1913

²⁸³ Tiden, 22.3.1913

²⁸⁴ Tiden, 3.3.1919

²⁸⁵ Tiden, 24.5.1913

*fullt halvdelen af hva han eiet..... En ting er dog sikkert: vil man prøve at faa en rætfærdig ligning i Østre Moland, maa man se at faa nye mænd ind i herredstyret.*²⁸⁶

Beskyldningene mot bøndene ble stort sett møtt med taushet i den borgerlige pressen. Anders Noddeland fra Moland forsøkte å svare på beskyldningene. Han spurte i sitt innlegg om grunnlaget for kritikken var at bøndene satte sin personlige inntekt for lavt eller om kritikken var knyttet til om gården ga mer eller mindre enn 4 %. Han pekte på at sønner og døtre over 18 år også ble skattlagt, og at bonden selvsagt brukte av det gården produserte. Matrikkelskatten måtte også betales uavhengig av gjeld eller formue.²⁸⁷

De nyvalgte representantene i Østre Moland fikk muligheten til å gjøre noe med skattleggingen i 1914. Amtskattestyret anbefalte overgang til en direkte ligningsmåte og bruk av skjema for næringsoppgaver. Formannskapet frarådet å bruke de nye skjema, fordi de var for vanskelig å fylle ut. Det ble en lengre debatt i herredstyret om denne saken. Enkelte av bøndene hadde forståelse for at arbeiderne opplevde praksisen som urettferdig. Med 14 mot 6 stemmer ble det vedtatt å utsette direkte ligning. Referatet inneholdt ikke oversikt over hvem som stemte hva, men fordelingen svarte til forholdet mellom borgerlige og sosialistiske representanter. Vedtaket ble formulert slik:

*Vil derfor anbefale at Indførelse av direkte Ligning endnu utstaar i nogen Tid, om Folk efter hvert vænnes til at føre Regnskap. Man er samtidig Opmærksom paa at efter Skatteloven er ingen Skatyder forment at avgi Næringsoppgave for direkte Ligning, og som maa tas tilfølgelse av Ligningsnæmnden.*²⁸⁸

Høsten 1917 dukket skattesaken opp i media igjen. Kritikken gikk fortsatt på at bøndene lot andre skattytere bære skattebyrdene. Bøndene hadde makten og brukte den i økonomiske spørsmål. Det ble reagert på at Østre Moland og noen andre herreder hadde tatt bort eiendomsskatten til herredet. «Og da at ophæve skatten er at gi eieren av disse eiendomme en gave paa de andre skatyderes bekostning».²⁸⁹ Angrepene på bøndene ble skarpere i tonen i de siste årene av krigen. Innlegget under viste at det ikke hadde skjedd endringer i skattleggingen i Østre Moland, og bøndenes inntektsfastsettelse ble mistenkeliggjort. Bøndenes skattemoral ble koblet sammen med deres nasjonale verdier.

²⁸⁶ Tiden, 6.9.1913

²⁸⁷ Tiden, 26.6.1913

²⁸⁸ Vestlandske Tidende, 16.12.1914

²⁸⁹ Agderposten, 6.9.1917

*Men nu kommer det mest ubegripelige, ja nær sagt det mest fornøielige. Ole L. Skjulestad 600 kr, Lars G. Brekka 600 kr, Sammenlign og døm selv. Men – stakkars folk: Hva har de levet av? Eller hvem har fødet dem og deres familie? Det er for øvrig rart at bønderne som præker meget om offervillighet og fædrelandskjærlighet ikke skammer sig for at vælte byrderne over paa de mindre bemidlete hvilket overstaaende viser...*²⁹⁰

Arbeiderne hadde ikke oppnådd noen økonomisk omfordeling i skattespørsmålet, men bøndenes uvilje mot å gjøre noe med skattespørsmålet kan ha bidratt til å øke konflikten mellom klassene.

I perioden 1912-1919 ble de sosioøkonomiske konfliktene mellom bøndene og arbeiderne mer og mer tilspisset. Konfliktene i det sentralpolitiske feltet forplantet seg til periferifeltet, og vi har sett at bøndene ble kritisert på mange hold. Økt oppslutning om fagforeninger og Arbeiderpartiet ved valg kan tyde på at arbeiderne styrket sin posisjon (økte sin politiske kapital) i det politiske feltet. Den sosioøkonomiske krisen kan ha bidratt til den økte klassekonflikten og radikaliserings blant noen av arbeiderne jeg har skrevet om tidligere. Bøndene med sin sentrale posisjon i matspørsmålet ble en motstander i klassekampen både sentralt og lokalt. Lokalt fikk bøndenes versjon av situasjonen begrenset gjennomslag i media.

Grupper av bøndene kan ha opplevd at den politiske innflytelsen (politisk kapital) i det sentralpolitiske feltet ble redusert, slik at posisjonen i det politiske feltet ble vanskelig å opprettholde. Oppslutning om Landmandsforbundet²⁹¹ (Bondepartiet) ved stortingsvalget i 1921 kan være en indikator på lokal misnøye med bøndenes politiske posisjon. I Moland fikk Landmandsforbundet 24,3 % av listestemmene, mens i Stokken fikk Landmandsforbundet bare 0,4 % av stemmene.²⁹² Oppslutningen om Landmandsforbundet (Bondepartiet) i Moland kan tyde på en misnøye med de borgerlige partienes bondepolitikk blant en fjerdedel av bøndene. Det politiske tilbudet til bøndene fra de borgerlige partiene i det politiske markedet ble for dårlig, og løsningen på problemet ble å starte et eget bondeparti. I følge Trond Nordby appellerte Landmandsforbundet til gårdeiere, som var mest involvert i markedsøkonomien.²⁹³ Oppslutningen om Bondepartiet ble sannsynligvis størst blant bøndene med de største gårdene. De var mest utsatt for svingningene i markedet og statens reguleringspolitikk.

²⁹⁰ Tiden, 3.1.1918

²⁹¹ Ved valget ble partiet kalt Landmandsforbundet.

²⁹² www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_066.pdf

²⁹³ Nordby 1991: 139

For bøndene i Stokken var ikke Bondepartiet et reelt politisk alternativ. I den nye kommunen var det få store gårdsbruk, og bøndene hadde blitt en politisk minoritet. Dette førte til at klassekampen endret fokus i Stokken. For informantene på Eydehavn handlet ikke klassekampen om forholdet mellom arbeidere og bønder. De fleste av informantene vokste opp i mellomkrigstiden. Klasseskillet ble opplevd i forhold til bedriftseliten, som bodde på Buøya. Bøndene kunne oppfatte som seg midt i mellom i klassespørsmålet.²⁹⁴

3.3.2 Sosiokulturelle konflikter

Saken om bevilgning til folkebiblioteket i Stokken viste at lokalpolitikere hadde forskjellige verdier, og at de kulturelle skillelinjene ikke fulgte de sosioøkonomiske konfliktlinjene. Livsstil og oppvekstforhold i familiene hadde stor innvirkning på utviklingen av aktørenes habitus. Verdispørsmål (symbolsk kapital), som stod sterkt i bondekulturen, kunne påvirke forholdet mellom arbeiderne og bøndene i det politiske feltet. Forholdet til avholdssaken, religionen og det nasjonale var aktuelle saker som ble hyppig diskutert i lokalavisene.

Bøndene og mange av de tilflyttede arbeiderne kom fra et område der motkulturene stod sterkt. På kysten var oppslutningen om pietismen og avholdssaken stor, og disse verdiene gikk ofte hånd i hånd i lokalsamfunnene. Avholdsorganisasjoner, som IOGT og DNT, var opprinnelig nøytrale i religiøse saker. Etter at flere og flere bedehusfolk gikk inn for totalavholdssaken kunne «de andre» bli skjøvet til side. I følge Bjørn Slettan var 6,8 % av befolkningen i Aust-Agder i 1905 skrevne medlemmer i en avholdsorganisasjon, mens oppslutningen i Vest-Agder var 14,2 %.²⁹⁵ Oppslutningen om avholdssaken var stor langs hele « den mørke kyststripe». Romsdal amt hadde den høyeste andelen av organiserte totalister. Der var omtrent en femtedel av befolkningen organisert i 1905.²⁹⁶

Det politiske engasjementet i avholdsspørsmålet kom særlig til syne i forbindelse med den lokale folkeavstemmingen om eksistensen til Arendals brennevinsutsalg (samlaget). Avisene var fulle av stoff om samlagsavstemmingen høsten 1913. Saken vakte også stor oppmerksomhet i distriktet rundt byen. Befolkningen i de omliggende herredene hadde ikke stemmerett, men de var berørt av alkoholpolitikken i Arendal. Herredstyret i Østre Moland ble bedt om å uttale seg om saken.

Fra Stokkens Ungdomslag, fra Molands Afholdslag, samt fra ca 200 Stemmeberettigede Mænd og Kvinder i Moland forelaa Henstilling til Herredstyret angaaende Arendals

²⁹⁴ Arbeiderminner Eydehavn, informant nr. 6 og nr. 16

²⁹⁵ Slettan 1998: 319-320

²⁹⁶ Døssland og Løseth 2006: 272

Brændevinssamlag. Man blev enig om saadan Udtalelse: «Herredstyret er enig i den Tanke som ligger til Grund for disse Lister, og maa paa det alvorligste henstille til Arendals Borgere at stemme Samlaget ned.»²⁹⁷

I Stokken ble det holdt møte blant edruskapsvenner i anledning avstemmingen, og i et innlegg i Agderposten 19.9.1913 ble distriktets alkoholproblemer brukt som et argument for å stemme samlaget ned. Edruskapsvenner i Stokken minnet velgerne i Arendal på hvilke lidelser bygden hadde som følge av «den rusdrikflom som nu skylles ud fra byernes brændevinssamlag». Redaktøren i Agderposten kommenterte innlegget og viste forståelse for problemene i Stokken. Han mente at det ikke ville hjelpe å stemme samlaget ned.

At Stokken har lidt under Følgerne af overdreven Nydelse af Spirituosa i den Tid, de store Anlæg har paagaat, er trolig. Men ogsaa Afholdsfolket i Stokken burde kunne fatte, at Fylla og Utskeielserne ikke hadde været mindre, om Brændevinet hadde kommet fra et andet Samlag end Arendal.

Alkoholmisbruket i den tidlige fasen av bedriftsetableringene skapte, som vi tidligere har sett, konflikter i lokalsamfunnet. Dette kan ha ført til at det ble dannet egen avholdslosje på Eydehavn i 1914.²⁹⁸

Herredstyret i Østre Moland diskuterte jevnlig søknader fra landhandlerne om tillatelse til å selge landsøl. Det kunne være motforestillinger mot å selge det alkoholsvake ølet, og det var årlige diskusjoner om saken. Referatet fra herredstyremøtet i februar 1916 var typisk for disse sakene.

E. Oland, N. Evensen, N. Bondevik, A. Hansen og A. Woie talte for at forby Salg av Landsøl. Guttorm Fløistad, T. Nes, E. Haugereid, J. Aanonsen, Ordf. m. fl fandt at Salg av Landsøl ikke skadet Edrueligheten. Mange Avholdsfolk drikker jo Landsøl. Beslutning: Samtlige Landhandlere i Stokken gis Tillatelse til salg av Landsøl for 1 Aar paa samme Betingelser som før. Mot denne Beslutning stemte disse 7: Bondevik, Oland, A. Hansen, A. Woie, Jon Tveite, J. Kvisli og N. Evensen.²⁹⁹

Referenten valgte gjerne å gjengi hvem som var mot bevilling. Dette kan tyde på stor interesse blant avisleserne om hva representantene mente i alkoholpolitiske saker.

Avstemningsresultatet viste at det ikke var klassemotsetninger eller bygdemotsetninger som avgjorde salg av landsøl i butikkene. Representantenes holdninger (symbolsk kapital)

²⁹⁷ Agderposten, 20.8.1913

²⁹⁸ Berntsen 1981: 415

²⁹⁹ Vestlandske Tidende, 18.2.1916

avgjorde hvor strengt herredet håndhevet alkoholpolitikken. Verdenskrigen førte til sterke angrep fra avholdsbevegelsen mot produksjonen av alkoholholdige drikkevarer, fordi produksjonen virket inn på matforsyningen. I et foredrag på Longum bedehus i Moland ble det diskutert om «Kvifor vert ikkje brænderier og bryggerier steng?».

I desse alvorleg tider ser det ut til at drykken herjar som aldrig fyrr, me vil derfor oppmoda regjering og storting til at gjera kva gjerast kan for aa faa drykken burt og stenge brenderier og bryggerier, daa kan De vera viss um De hev folkjet med Dykk. Her er ein brenande harme folk imillom for at desse næringar skal drivas i desse tider, daa hungersnød ser ut til aa staa for døri.»³⁰⁰

Engasjementet blant avholdsfolket førte likevel ikke til at herredstyret på noe tidspunkt stoppet salget av landsøl i butikkene.

I arbeiderbevegelsen ble det også diskutert måtehold eller avhold i forhold til alkohol. De vektla å sette alkoholspørsmålet inn i en samfunnspolitisk ramme, der økonomiske og sosiale reformer hørte med. Samarbeidet mellom avholdsbevegelsen og lekmannsbevegelsen kunne være problematisk, fordi noen av lederne i arbeiderbevegelsen var svært kritiske til kristendom og kirken. Totalistene fikk etter hvert avgjørende innflytelse i ledelsen i arbeiderbevegelsen. Martin Tranmæl var blant lederne som støttet denne linjen.³⁰¹

Sammenkoblingen av avholdssak og sosialisme var problematisk også i lokalpolitikken. I Vestlandske Tidende ble det meldt at sosialistene i Moland hadde satt avholdssaken på programmet ved lokalvalget i 1913. «Harmfylde Borgere» i Østre Moland angrep sosialistene for å ha nominert en kandidat som hadde lite å gjøre med avholdssaken. «Det sies tværtimot» ble det skrevet i avisen.³⁰² Torbjørn Flaten opplyste imidlertid noen dager senere at saken ikke hadde vært diskutert, og det var heller ikke blitt satt opp noe program.

Eller kanskje «harmfylde borgere» er bange for at sosialistene skulde ha lært av kirkepartiet, som til sine tider oppstiller en kandidat som i sit daglige arbeid lyser de utroligste velsignelser naar der gaar ham noget imot, men alikevel kalder sig og kaldes for en kirkens mand at være.»³⁰³

Jeg tolker reaksjonen til «Harmfylde borgere» i lys av Elias teori om «Innsiders and Outsiders» (se side 40). Det virket provoserende på «Harmfylde borgere» i Moland at

³⁰⁰ Agderposten, 28.2.1917

³⁰¹ Fuglum 2000: 38-47

³⁰² Vestlandske Tidende, 6.9.1913

³⁰³ Vestlandske Tidende 11.9.1913

sosialistene og avholdssaken skulle kobles sammen. I forhold til avholdssaken var sosialistene outsiders, og ved å programfeste saken ville partiet bli en konkurrent til bedehusfolket i et viktig verdispørsmål. Ved å peke på adferden til enkelte listekandidater forsøkte «Harmfylde borgere» trolig å sverte troverdigheten til hele listen. Torbjørn Flaten forsøkte å slå tilbake ved å bruke samme strategi.

I Arendal klaget avholdsfolket over manglende støtte fra de borgerlige avisene til avholdssaken. Det var likevel utenkelig å søke samarbeid med sosialistene. I avisen Tiden undret «Totalistiske sosialister» seg over at avholdsfolket ikke brukte Tiden til å få frem sine synspunkter.³⁰⁴ Samtidig anklaget sosialistene avholdsfolket for at de ikke viste forståelse for de sosiale sidene ved alkoholmisbruket. Sosialistene fremhevet at dårlige og trange boliger og økonomisk undertrykkelse var viktige årsaker til alkoholisme.³⁰⁵ Avholdssaken hadde ikke mer å gjøre med religion enn med sosiale, privatøkonomiske og hygieniske forhold.³⁰⁶ Konklusjonen i innleggene var at det ikke kunne påventes noe særlig samarbeid om avholdssaken.

I forbindelse med forbudsavstemningen høsten 1919 ble det imidlertid arrangert et demonstrasjonstog i Arendal, der både arbeiderbevegelsen og menighetene deltok til støtte for forbudslinjen. Tiden mente at toget samlet over 2000 mennesker. De skrev begeistret om Frelsesarmeens musikkorps som gikk først i toget og arbeidersamfunnets fane som dannet baktroppen.³⁰⁷ Resultatet av avstemningen viste at i Austre Moland stemte 80 % ja, og i Stokken støttet 77 % forbudet.³⁰⁸ Avstemningen viste at det var små forskjeller i forhold til forbudslinjen i bondebygda Moland og industribygda Stokken. Vestlandske Tidende pekte på at i Arendal var det kvinnestemmene som avgjorde valget. Dobbelt så mange kvinner stemte i forhold til menn.³⁰⁹ Resultatet av avstemningen i Austre Moland og Stokken lå godt over gjennomsnittet for landet (62 %). Oppslutningen om forbudslinjen var ikke mye lavere enn i de fleste andre kystkommunene langs Sør- og Vestlands-kysten. Langs «den mørke kyststripe» var Møre og Romsdal det sterkeste forbudsfylket med 88 % for forbud. Også på

³⁰⁴ Tiden, 11.11.1916

³⁰⁵ Tiden, 17.11.1916

³⁰⁶ Tiden, 22.11.1916

³⁰⁷ Tiden, 29.9.1919

³⁰⁸ Tiden, 07.10.1919

³⁰⁹ Vestlandske Tidende, 08.10.1919

Vestlandet førte forbudsspørsmålet til en politisk mobilisering av kvinnene. På Vestlandet fordoblet valgdeltagelsen blant kvinner seg i forhold til ved stortingsvalget i 1918.³¹⁰

I det lokalpolitiske feltet i Østre Moland viste forbudsvalget at var det små motsetninger mellom arbeidere og bønder i forhold til avholdssaken. Selv om det var dårlig samarbeid mellom klassene hadde klassene felles verdier i forhold til alkoholspørsmålet. Jon P. Knudsen pekte på at økonomisk og eksistensiell deprivasjon skapte et delvis overlappende sosialt grunnlag mellom arbeiderbevegelsen og dissenterne. I følge Knut Kjeldstadli kan denne beskrivelsen også innebefatte avholdsfolket. Kjeldstadli hevdet at det var lite affinitet mellom arbeiderbevegelsen og pietismen. Avstanden mellom dem var så stor at de i liten grad kom i berøring eller deltok i felles spill. Kirke og bedehus ble i stor grad bøndenes arena. Arbeiderbevegelsen hadde et kampforhold både til kristenfolket og den nasjonale bevegelsen, mens de samarbeidet lettest med avholdsbevegelsen.³¹¹

I Østre Moland kan det se ut til at det var lite motsetninger mellom arbeiderbevegelsen og bedehusfolket/dissenterne. I følge Nils Justvik var det relativt uproblematisk for indremisjonsfolk og dissenterne å være aktive i arbeiderbevegelsen. Et stort flertall av arbeiderne kom fra nabobygdene, der bedehusene og dissentermenighetene hadde stor oppslutning. Mange av arbeiderne hadde derfor god kjennskap til eller var aktive i det religiøse feltet.³¹² Bedehuset på Eydehavn stod for det religiøse tilbudet på industristedet frem til Eben-Ezer etablerte seg i 1916. Det var den første menigheten med troendes dåp i herredet.³¹³ Arbeiderbevegelsen følte også et behov for et eget forsamlingslokale. For arbeiderne på Eydehavn fungerte en arbeidsbrakke som forsamlingshus og kinolokale de første årene. Initiativet til et Folkets hus ble tatt allerede i 1913, men det tok tretten år før huset ble en realitet. Folkets hus ble ofte et kulturhus og samfunnshus på de store industristedene.³¹⁴

I avisene og referatene fra herredstyremøtene har jeg funnet få konflikter i forhold til religiøse spørsmål frem til og med 1916. Det kan virke som om den religiøse dimensjonen var en selvfølge, men at det selvsagt var individuelle forskjeller i praksis og meninger. Forholdet mellom kristendom og politikk ble aktualisert da «Klassekampen» publiserte religionkritisk stoff. Denne saken ble mye omtalt i den lokale pressen. «Smaabrukere» skrev en henvendelse

³¹⁰ Døssland og Løseth 2006, 272

³¹¹ Kjeldstadli, K. 2000: 19, 21, 25

³¹² Justvik 2000: 171, 176

³¹³ Berntsen, 1981, 414

³¹⁴ Berntsen 1981: 398-399 og Berntsen 1988: 66-68

til Guttorm Fløistad i Agderposten i 1917. De påstod at Fløistad hadde uttalt at redaktør Olausens uttalelser i Klassekampen om Bibel, kristendom og fedreland stod i motsetning til Arbeiderpartiet. Fremveksten av den radikale linjen i partiet uroet «Smaabrukere», og de ønsker å vite Fløistads meninger i denne saken.

Vi tillater os i ærbødighet at bede Dem være av den godhet at i nærværende blad at redegjøre for Deres stilling til den Tranmælske retning og Klassekampen, til hvilken retning nu ogsaa Tiden er gaat over etter redaktørskiftet. Et rygte vil ha det til at De helt har tat avstand fra denne retning, men det har megen interesse at faa høre deres mening. Mange mindre smaabrukere stemte paa dem til stortingsmand; men Klassekampens Gudsforгааende politik kan vi ikke med.³¹⁵

Fløistad svarte bryskt i Agderposten noen dager senere at småbrukerne ikke hadde krav på å vite noe om hans meninger om Tranmæls linje i Arbeiderpartiet.³¹⁶ Litt senere på høsten kom det en artikkel om kristendommen og samfunnet i Tiden. Artikkelen beroliget leserne med at sosialistene ikke krevde at noen skulle gi avkall på sine religiøse meninger. Det viktigste for sosialistene var tilslutningen til «det nuværende økonomiske princip at ikke de enkelte tillates at utbytte de mange».³¹⁷

I valgprogrammet til Arbeiderpartiet ved stortingsvalget i 1918 var skolen og religionsundervisningen en sak som vakte oppsikt. Allerede i 1915 hadde Odda Arbeiderparti foreslått for Landsmøtet at religionsundervisningen skulle ut av skolen. Etter at den radikale retningen i partiet fikk makten ble dette forslaget tatt med i programmet før stortingsvalget i 1918.³¹⁸ Andreas O. Noddeland fra Moland skrev om denne saken i et innlegg i Tiden. Han vurderte å sitte hjemme ved det kommende stortingsvalget på grunn av religionsposten.

Faar jeg lov til at komme med nogen linjer i Deres ærede blad angaaende den nye religionspost paa valgprogrammet. Hvad er egentlig grunden til at religionen skal bortkastes fra folkeskolen? Jeg maa beklage at en post som denne er opført paa arbeiderpartiets program, og jeg for min del, hverken kan eller tør ta ansvaret ved at gaa hen og stemme paa en stortingsrepræsentant der er bundet til at følge arbeiderpartiets program i sin helhet. Det blir altsaa for mig at sitte hjemme paa valgdagen.

³¹⁵ Agderposten, 25.5.1917

³¹⁶ Agderposten, 30.5.1917

³¹⁷ Tiden, 25.9.1917

³¹⁸ Bjørnson 1990: 457

Redaktøren ante nok at religionsundervisningen var viktig for mange arbeidere, og han forsvarte programposten i en kommentar samme dag.

Det er ikke her tale om at «ville kristendommen til livs»; hr. Noddeland burde ikke ha fremsat en slik umotivert beskyldning. Vi er fuldt opmærksom paa at mange; kanske de fleste har kristendommen som sit kjæreste og helligste ideal, og det skal respekteres. Men paa kristendommens grund bygger jo flere trosretninger, - den protestantiske, katolske, den adventistiske, teosofiske og babtistiske. De kræver hver for sig respækt for sin lære og sin tro, og har krav paa nøytralitet fra staten og de politiske partiers side.³¹⁹

Innlegget til Noddeland viste at forslaget om religionsundervisningen ikke ble godt mottatt blant en del av Arbeiderparti-velgerne. Blant en del lokale arbeidere skilte ikke de religiøse verdiene (symbolsk kapital) seg ut i forhold til verdiene i lokalsamfunnet. Religionsposten ble også et av de viktigste argumentene på borgerlig side mot å stemme på sosialistene.³²⁰ Skepsisen til sosialismen og sosialdemokratiet økte blant bøndene etter hvert som marxistiske og ateistiske ideer fikk større innflytelse på arbeiderbevegelsen under radikaliseringsen av Arbeiderpartiet.³²¹

I følge Jon P. Knudsens teorier kunne de siste krigsårene med dyrtid, matmangel og spanskesyke ha skapt både en økonomisk og eksistensiell deprivasjon blant arbeiderne på Eydehavn. I så tilfelle kunne forholdene ha lagt til rette for en vekkelse. Dette skjedde i begynnelsen av de harde trettiårene. Da førte en voldsom vekkelse blant arbeiderne på Eydehavn til at pinsemenigheten Filadelfia ble etablert.³²² I Tiden viste overskriften «Religiøst vanvid» at var vekkelsesmøter på bedehuset våren 1919, som avisen var svært skeptisk til. I følge avisen kom det til «vilde optrin».³²³ Forkynnelsen handlet i følge referenten om bolsjevikene, president Wilson som Antikrist, og en nært forestående apokalypse. Koblingen av religion og politikk i forkynnelsen kan tyde på at bedehusfolket fryktet den politiske utviklingen. Forkynnelsen ble et redskap til å skape en front blant bedehusfolket mot de politiske hendelsene og radikaliseringsen av arbeiderbevegelsen.

I krigsårene kom arbeiderbevegelsens internasjonale profil i konflikt med bøndenes nasjonale holdninger. Etter unionsoppløsningen hadde Arbeiderpartiet hatt et oppgjør med «Karlstadtstormerne», som var en gruppe partifolk med sterke nasjonale holdninger. Anders

³¹⁹ Tiden, 24.4.1918

³²⁰ Vestlandske Tidende, 16.10.1918

³²¹ Fuglum 2000: 40

³²² Berntsen 1981: 414

³²³ Tiden, 5.4.1919

Kirkhusmo hevdet i artikkelen «Sosialister eller nasjonalister? Det norske arbeiderparti og 1905» at i marxismen var klassekampen det primære, men marxistene tok ikke avstand fra nasjonalitetsprinsippet. De tok avstand fra en praksis der nasjonale verdier og symboler kom i konflikt med andre viktige hensyn og forpliktelser i sosialismen. I etterspillet etter 1905 ble det viktig å markere at partiet var marxistisk og skape rene linjer innad og utad.³²⁴

I Arbeiderpartiet og fagbevegelsen foregikk det en bevisstgjøring av arbeiderne for å skape enhet i bevegelsen. 1. maitog og fanebruk ble viktige symboler for å skape en felles identitet, vise frem styrke og fronte viktige politiske saker. Mobiliseringen omkring en politisk ideologi bygde på en felles fortelling som omhandlet både fortid, nåtid og hvordan fremtiden skulle se ut for samfunnsklassene.³²⁵ Også bondebevegelsen skapte en politisk ideologi gjennom Landmandsforbundet. I følge Landmandsforbundet var lokalhistorien bøndenes historie, og bøndene var selve fundamentet i den nasjonale historien.³²⁶ Særlig i Agderposten kom det innlegg på trykk som hyllet bøndene som «margen» i samfunnet.

*Den sidste tids begivenheter har mere og mere bragt klarhet over, at det er landbruget, bondenæringen, der er landets rygrad. Det staar naar alt andet falder og svingter. Paa det maa Norges sikkerhet, Norges fremtid bygges.*³²⁷

Gjennom historiefortellingene forsøkte arbeiderbevegelsen og bondebevegelsen å skape kollektive identiteter og definere klasseinteressene. Begge bevegelsene spilte på hverdagserfaringene og et verdigrunnlag som ga mening og appellerte til mottakerne. Landmandsforbundet utviklet blant annet tegninger for boliger og driftsbygninger i nasjonal stil.³²⁸ Det ble viktig å ta vare på nasjonale og lokale skikker. Dette kom blant annet til uttrykk i en artikkel der forfatteren Vilhelm Krag kritiserte bøndene for å skusle bort sin tradisjonsrike kultur.

Hvor let blir de (bønderne) ikke besmittet av byerne, og merk deg vel: av netop det daarlige i byerne. Av juglet, av underklassemagten – Hvor er det ikke vemmeligt at komme til en storbygd, hvor der nylig ruvet en høvdings gaard, selvbevidst, bred om bringen, rolig og rig, - og se! Nu ligger ligger her en spinkel springfyr av en villa i stedet for en høvdings gaard, et pindespild med mange glastruter, som tilnød kunde være et foragteligt tilholdssted for

³²⁴ Kirkhusmo 2005: 18-26

³²⁵ Kjeldstadli, K. 2005: 143-144

³²⁶ Ohman Nielsen 2002: 226-227

³²⁷ Agderposten, 9.1.1915

³²⁸ Ohman Nielsen 2002: 227

omvankende byfanter, men som nu ligger henslengt i landskapet uten sammenheng med nogen eller noget. ³²⁹

Konflikten mellom arbeidere og bønder kunne dreie seg om bruken av 1. mai og 17. mai som symboldag. I forbindelse med feiringen av hundreårsjubileet i 1914 ble det et spørsmål om herredstyret i Østre Moland skulle stå som arrangør av 17. maifesten. Sosialistene krevde å få en representant i arrangementskomiteen. Politiske taler forrige 17. mai hadde vakt misnøye blant folk. Flertallet av politikerne ønsket en upolitisk fest, og de henviste til en fest som ble avholdt i Moland i februar. Referatet viste at den upolitiske festen hadde både sanger og taler som slo an på de nasjonale strengene. Det nasjonale ble ansett som en upolitisk sak blant herredstyremedlemmene, men politiske taler på nasjonaldagen var mer problematisk. ³³⁰

I Vestlandske Tidende fikk sosialistene skylden for at herredstyret ikke bevilget noe til 100-årsfesten. Sosialistene skulle i følge kommentaren ha «reist en Opinion mot en Kommunal Festligholdelse av 17. Mai, fordi de har blitt fornærmet, hvis da ikke deres Optræden er diktert av den vanlige Haan naar det gjelder Festligholdelsen av Frihetsdagen». ³³¹

Kommentaren i Vestlandske Tidende kan tyde på at sosialistene var kjent for å være kritiske til 17. maifeiringen og det nasjonale. Slike beskyldninger var for øvrig ikke så uvanlig på borgerlig side. Arbeiderbevegelsen var motstandere av en forsvarsfokuseret borgerlig nasjonalisme, men det var uenighet innad i bevegelsen om forholdet til det nasjonale felleskapet. Noen ønsket å ta avstand, mens andre ønsket dialog. ³³² Lokalt kom antinasjonale holdninger til uttrykk i forbindelse med et fellesmøte før forbudsavstemningen i 1919. Redaktøren i Tiden irettesatte ungsosialister som hadde buet under avsynging av «Ja, vi elsker» på torgmøtet. I følge redaktøren skulle ikke en internasjonal følelse føre til fordømmelse av landet sosialdemokratene var født i. ³³³

Hvordan sluttet arbeiderne på Eydehavn opp om arbeidersymbolene? I de første årene ble 1. mai feiret i Arendal. Det finnes få referanser til feiring på Eydehavn i avisreferatene, men i 1916 ble det arrangert demonstrasjonstog lokalt for første gang:

Iaar feiret arbeiderne paa Eydehavn for første gang 1 mai for sig selv. Tidligere har de deltatt i demonstrationer og festligheter her i byen. Man merket straks man kom i land dernede at der maatte være fest. Der var flag fra hvert eneste hus, ikke en flagstang stod bar. Samtlige

³²⁹ Agderposten, 14.2.1917

³³⁰ Agderposten, 25.2.1914

³³¹ Vestlandske Tidende, 2.4 og 11.4.1914

³³² Aaby 2000: 150

³³³ Tiden, 29.9.1919

fagforeninger har i fællesskab anskaffet sig en vakker demonstrationsfane, og festlighetene begynte med at denne fane blev avsløret med en kort tale av lærer Maurstad. Saa stille demonstrationstoget med ca 60 skolebarn i spidsen, hvert eneste barn med flag og under ledelse av sine lærere. Av voksne deltok i toget over 200 kvinder og mænd....³³⁴

Lokalsamfunnet på Eydehavn sluttet opp om 1. mai-feiringen, men antallet demonstranter virket lavt i forhold til høykonjunkturen som preget industrien. Beskrivelsen av demonstrasjonstoget kan gi assosiasjoner til 17. maifeiringen med flagg, barn og lærere i tog. Arbeiderbevegelsens høytidsdag skulle ikke være dårligere enn nasjonaldagen.

I et innlegg i Tiden i 1917 ble 17. maifeiringen på Eydehavn kritisert. Artikkelen angrep ultrakonservative lærere for den høye oppslutningen om barnetoget.

Det er blot barna, som paa grund av en del ultrapatriotiske lærere og lærerinders paavirkning, kan bringes til at svinge nationalflaggene og rope hurra for 17. mai. De smaa, stakkar, begriper jo ikke noget av det hele.... Og takket være en del av lærerpersonalets manglende evne til at se i hvilken grad det økonomiske livs utvikling har sprængt den nationale ramme, saa kan der endnu holdes en smule festlig glans om den 17.mai.³³⁵

Radikaliseringen av arbeiderbevegelsen førte til kritikk mot det borgerlige 17.-maihegemoniet. Barnetoget hadde fungert som en politisk stabiliserende faktor fra slutten av 1800-tallet, men en økt motsetningen mellom en radikaliserert arbeiderklasse og borgerklassen forplantet seg til feiringen av 17. mai. I 1924 ble det arrangert et eget sosialistisk barnetog i Kristiania.³³⁶ Flere av informantene på Eydehavn fortalte at 1. maifeiringen på Eydehavn ble større enn 17. maifeiringen. Arbeiderpartiet sentralt sendte gjerne høytstående ledere som talere ved 1. maiarrangementene.³³⁷

Bruken av faner var viktig i arbeiderbevegelsen i forbindelse med demonstrasjoner, opptog og markeringer. Fanene markerte arbeidernes egenverd og kollektiv styrke, og det var viktig at medlemmene fikk være med på å bestemme utformingen.³³⁸ Fagforeningsmedlemmene på Eydehavn må ha sett den symbolske betydningen, siden de gikk til innkjøp av en kostbar fane til den første 1. maifeiringen på Eydehavn.

³³⁴ Tiden, 4.5.1916

³³⁵ Tiden, 16.5.1917

³³⁶ Aaby 2000: 157

³³⁷ Arbeiderminner Eydehavn, informant 1 og 6

³³⁸ Jensen 1999: 131, 135

Eydehavn arbeiderforenings fane, fotografi Aust-Agder kulturhistoriske senter

Fotografiet viser fanen til Eydehavn arbeiderforening, som ble tatt i bruk i 1919. Fanen har et mytisk billedspråk på fremsiden. På baksiden står det to slagord: «Enighet gjør sterk. Kapitalismens drage skal fjernes». «Enighet gjør sterk» var det mest brukte slagordet på arbeiderfanene. Midlet til å nå målet stod i det andre slagordet. Fanene ble tidlig tatt i bruk i markeringen av 17. mai på 1800-tallet. Arbeiderne demonstrerte blant annet for alminnelig stemmerett og normalarbeidsdagen. 1. mai ble innført som arbeiderbevegelsens demonstrasjonsdag i 1890, men mange fagforeninger fortsatte å delta under sine faner i folketøget i 17. maifeiringen.³³⁹

I de siste krigsårene med rasjonering og dyrtidsproblematikk ble den internasjonale solidariteten i arbeiderbevegelsen utfordret. Det kom innlegg i arbeideravisene om forholdet til utlendingene, og særlig svenskene ble uglesett.

Apropos spare! – Vi skal spare paa maten. I den anledning kommer jeg til at tænke paa de mange importerte utlændinger som deler smulerne med os. Skulde det ikke være en stor

³³⁹ Jensen 1999: 137-138, 141

besparelse om vi ble kvit endel av dem? F. eks svenskerne, dem er vi jo saa virkelig velsignet med og veien over gransen er jo ikke saa svært lang. Hvorfor jeg nævner svenskerne, er for det første fordi det er saa nok av dem her, og for det andet fordi de daglig ærgrer mig og mange andre med sin evindelige klagemaal og sine forsikringer om «hur mycket betre det er hemma i Sverige». Hvorfor saa ikke vise dem beneste veien dit, saa er man i hvert fald befriet fra at høre deres jammerlige klager og saa har man ogsaa den tilfredsstillelse, at ha hjulpet dem til sit eget bedste. – Forresten kan vi vel greie at tømme vort spiskammer uten deres velvillige assistanse. Altsaa ut med dem! A. B.³⁴⁰

Trakasseringen av innvandrere i vanskelige tider var ikke et nytt fenomen, men arbeiderbevegelsens vektlegging av solidaritet over landegrensene ble utfordret av at «enhver er seg selv nærmest». I et innlegg noen dager senere svarte Charles Orkan Haagensen på A. B.s innlegg. Det er interessant å se hvordan han nedtonet betydningen av nasjonalitet fremfor klassekampen.

Som upartisk fremmed (snyltegjest!?) har jeg mange gange set de forfølgelser og trakassier, som specielt de svenske arbeidere har været ute for her i landet og endnu er utsat for, bevist gjennom hr. A. B. s bidrag. Det ser ut som det var en hel landeplage at ha utenlandske her i landet. Efter indsenderens mening skulde de næsten være at sammenligne med fattiglemmer og noen rene snyltedyrr for landet. Jeg tænker nok vi arbeidere faar slite for vore penger som vi surt fortjener, uten at vi skulde være saa smaalige at vurdere os efter hinandens nationalitet. ... Jeg mener at vi socialister skulde være de sidste som skulde sætte hindringer i veien for hinanden til at sælge vor enest kapital – arbejdskraften – saa dyrt som mulig til den altopslukende, graadige kapitalist....³⁴¹

Også i arbeiderforeningen på Eydehavn ble forholdet til utlendingene tatt opp i forbindelse med nedskjæringer i arbeidsstokken på Smelteverket i 1918. Tendensen til nasjonalisme blant arbeiderne på Eydehavn ble tydelig korrigert av lederne i arbeiderbevegelsen.

Jakobsen uttalte at han hørt at det skulle være fagorganiserte arbeidere som hadde foreslått at utlendingene skulle kastes først. Eliassen oppfordret Jakobsen til å navngi den som hadde fortalt dette. Han trodde ikke at noen fagorganisert kunne være en sådan usling. Jakobsen ville ikke navngi.³⁴²

Det kan være liten tvil om at de fleste bøndene så på det nasjonale og feiringen av 17. mai som en selvsagt og upolitisk sak. Ved å gjøre feiringen upolitisk ble bøndenes og arbeidernes

³⁴⁰ Tiden 8.1.1918

³⁴¹ Tiden 10.1.1918

³⁴² Arbeiderforeningens protokoll, 6.12.1918

konflikter i forhold til det nasjonale en ikke-sak i det lokalpolitiske feltet. Organiseringen av lokale 1. mai og bruken av arbeidersymboler kan tyde på at arbeiderklassens ideologi og verdier (symbolsk kapital) økte blant arbeiderne på Eydehavn, men at krisen på slutten av verdenskrigen utfordret bevegelsens verdier. Arbeidernes økende satsning på markeringen av 1. mai på bekostning av 17. maifeiringen kan ha blitt oppfattet som en nedvurdering av det nasjonale fellesskapet av bøndene.

4 Oppsummering og konklusjon

Problemstillingen i oppgaven har handlet om hvordan forholdet endret seg mellom arbeidere og bønder innen det politiske området ved etableringen av storindustrien i Østre Moland i perioden 1912-1919. Demografiske endringer, som følge av industrialisering, forandret klassesammensetningen i herredet. Det var et konfliktfylt forhold mellom bondebygda Moland og kystbygda Stokken. Moland hadde flere representanter i herredstyret enn Stokken, og det kom beskyldninger om maktmisbruk fra Stokkens representanter. Befolkningen i Stokken bestod i hovedsak av arbeidere, sjøfolk, håndverkere og småbrukere.

Flertallet av tilflytterne var unge menn fra nabobygdene, der pietisme og avholdssak stod sterkt og den sosiale polariseringen var svak. De hadde en allsidig bakgrunn, men de fleste kom fra de lavere sosiale klasser. Bøndene var heller ikke en enhetlig gruppe, og politisk kunne de være konservative, Venstre-folk eller sosialister. Deler av befolkningen i Østre Moland hadde en arbeiderklasseidentitet før etableringen av storindustrien.

I det politiske feltet økte sosialistene sin oppslutning ved stortingsvalg og herredstyrevalg. Det førte til dannelse av borgerlige felleslister ved omvalgene til Stortinget og ved herrestyrevalgene etter at forholdsvalget ble innført. En elite blant bøndene dominerte politikken i Moland i hele perioden. I Stokken hadde også en liten bondeelite stor makt i de to første periodene, men de lavere klasser økte sin innflytelse. Arbeiderne, deriblant flere innflyttere, fikk politisk innflytelse i siste herredstyreperiode.

I det lokalpolitiske feltet var det særlig de forskjellige behovene i de to bygdene som skapte konflikter. Det kom krav om herredsdeling allerede i slutten av 1914, og herredsdelingen ble en realitet i 1919. Med støtte fra sosialistene i Moland fikk Stokken like mange representanter som Moland i den siste perioden. Konfliktene fulgte ofte sosioøkonomiske skillelinjer, der bøndene kunne være sparsommelige og konservative når arbeiderne ønsket bevilgninger eller endringer. Verdenskrigen skapte mye større utfordringer for Stokkens befolkning enn for bondebefolkningen i Moland. Både i periferifeltet og sentralfeltet ble forholdet mellom arbeidere og bønder konfliktfylt når det gjaldt forsyninger, maksimalpriser og dyrtiden. Konfliktene mellom bøndene og arbeiderne skapte en følelse av uholdbare politiske forhold, som forsterket ønsket om en herredsdeling. Blant de mest markedsorienterte bøndene økte frustrasjonen overfor bondepolitikken til de etablerte borgerlige partiene. Dette skapte grunnlag for en politisering av bondebevegelsen, som på sikt førte til oppslutning om Bondepartiet.

Avholdssak og religion skapte relativt små konflikter mellom arbeidere og bønder i det politiske periferfeltet. I det sentralpolitiske feltet førte religionsposten i Arbeiderpartiets program, antinasjonale holdninger og et revolusjonært mål til frykt på borgerlig side. Motsetningene i det politiske feltet ble større, og arbeiderne tapte goodwill og tillit. Radikaliseringen førte til interne konflikter i Arbeiderpartiet. De politiske reformene, som radikaliseringen førte med seg, hadde ikke støtte i hele arbeiderbevegelsen på Eydehavn. Det var bare blant grupper av fagforeningsfolk at radikaliseringen kom til uttrykk. Den interne konflikten gjorde det vanskelig å opprettholde den politiske posisjonen.

Konklusjon:

Forholdet mellom arbeidere og bønder i det politiske feltet ble endret som følge av forandringer i classesammensetningen i Østre Moland. Politisering av lokalpolitikken økte arbeidernes deltakelse i det politiske spillet, men bøndene opprettholdt sin politiske dominans i Moland. I Stokken ble denne dominansen brutt, og arbeiderne fikk økt politisk makt. Forskjeller i politisk makt, livsstil og sosioøkonomiske forhold mellom bøndene og arbeiderne økte klassekonfliktene, og konsekvensene ble en herredsdeling der bøndene og arbeiderne fikk politisk dominans i hver sin kommune. Økt radikalisering av arbeiderbevegelsen i det politiske sentralfeltet utfordret politiske, religiøse og nasjonale verdier. Bare en del av arbeiderne i det politiske periferfeltet ble radikalisert, men radikaliseringen skapte frykt blant bøndene og indre strid i den lokale arbeiderbevegelsen.

5 Litteratur og kilder

5.1 Litteratur

- Aaby, Gunhild. 2000. Røde roser, norske flagg og Internasjonalen. *Arbeiderhistorie 2000. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*. 149-165.
- Aaland, Tertit. 1974. *Fra landmannsorganisasjon til bondeparti: politisk debatt og taktikk i Norsk Landmandsforbund 1896-1920*. Oslo.
- Alsvik, Ola. 2004. Innledning. *Kultur møter. Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*, Norsk lokalhistorisk institutt.
<http://www.lokalhistorie.no/publisering/veiledning-og-metode/kulturmoter>
- Beldo Klausen, Trond. 2007. Klasser, eliter og social stratifikasjon *CCWS Working paper no. 2007-50*. Aalborg Universitet.
http://www.dps.aau.dk/fileadmin/user_upload/ime/CCWS/workingpapers/2007-50-Klasser-Trond-Beldo-Klausen.pdf
- Berggreen, Brit, Christensen, Arne Emil og Bård Kolltveit. 1989. *Norsk sjøfart Bind 1*. Oslo.
- Berntsen, Harald. 1988. 100 år med Folkets hus. *Arbeiderhistorie 1988. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*. 63-75.
- Berntsen, Harald. 1981. *Trekk av Stokkens historie ca. 1600-1962*. Kragerø.
- Bjørnson, Øyvind. 1990. *Arbeiderbevegelsens historie 2. På klassekampens grunn*. Oslo.
- Bourdieu, Pierre. 1995. *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo.
- Bordieu, Pierre og Loïc Wacquant. 1993. *Den kritiske ettertanken: Grunnlaget for en samfunnsanalyse*. Oslo.
- Bull, Edvard. 1972. *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd*. Oslo.
- Bull, Edvard. 1985. *Arbeiderbevegelsens historie 1. Arbeiderklassen blir til 1850-1900*. Oslo.
- Bråstad, Kjell. 1990. *Svensker I Aust-Agder på 1800-tallet*. ADH-serien 20. Kristiansand.
- Casey, Kimberly L. 2008. *Defining Political Capital: A Reconsideration of Bourdieus Interconvertibility Theory*. University of Missouri-St. Louis.
<http://lilt.ilstu.edu/critique/Spring%202008/Casey.pdf>
- Dannevig, Birger. 1962. *Arendal Smelteverk 1912-1962*. Arendal.

- Døssland, Atle og Arnljot Løseth. 2006. *Samfunn* (Knut Helle (red.) *Vestlandets historie*. Bd 2).
- Elias, Norbert og John L. Scotson. 1994. *The Established and the Outsiders*. London.
- Feiring, Trond, Rovde, Olav og Sigvart Tøsse. 1988. *Den norske småbrukaren 1913-1988*. Oslo.
- Fløgstad, Kjartan. 1990. *Arbeidets lys*. Oslo.
- Fuglum, Per. 2000. Allierte eller rivaler? Avholds- og arbeiderbevegelsen i Arbeiderpartiets gjennombruddstid. *Arbeiderhistorie 2000: Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*: 31-55.
- Furre, Berge. 2000. *Norsk historie 1914-2000*. Oslo.
- Furre, Berge. 1990. *Soga om Lars Oftedal*, Oslo.
- Hagemann, Gro. 1997. *Det moderne gjennombrudd 1870-1905* (Knut Helle (red.), *Norges historie*. Bd. 9). Oslo.
- Hjellum, Torstein. 1967. *Partiene i lokalpolitikken*. Oslo.
- Jensen, Lill-Ann. 1999. Norske fagforeningsfaner – en egen fanetradisjon? *Arbeiderhistorie 1999: Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*. 128-145.
- Joppke, Christian. 1986. The Cultural Dimensions Of Class Formation And Class Struggle: On The Social Theory Of Pierre Bourdieu *Berkeley journal of sociology* 31: 53-58.
- Justvik, Nils M. 2000. Religiøsitet og arbeiderbevegelse på et industristed i «Bibelbeltet» *Arbeiderhistorie 2000: Årbok for Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek*: 167-183.
- Kirkhusmo, Anders. 2005. Sosialister og nasjonalister? Det norske arbeiderparti og 1905 *Arbeiderhistorie 2005: Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*: 5-27.
- Kjeldstadli, Knut. 1978.«Arbeider, bonde, våre hære ...» Arbeiderpartiet og bøndene 1930-1939 *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* 2.
- Kjeldstadli, Knut. 2000. Arbeiderbevegelsen og andre folkelige bevegelser *Arbeiderhistorie 2000: Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*: 9-29.
- Kjeldstadli, Knut. 2005. En historie om klasseorganisering og industrikapitalisme. *Arbeiderhistorie 2005. Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*. 141-151.
- Kjeldstadli, Knut. 1994. *Et splittet samfunn 1905-35*. (Knut Helle (red.) *Norges historie*. Bd. 10). Oslo.
- Kjeldstadli, Knut. 1999. *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo.

- Kjeldstadli, Sverre. 1943. *Rjukan. Et moderne eventyr om industri- og bondesamfunn*. Oslo.
- Knudsen, Jon P. 1994. *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv*. Lund.
- Kollenborg, Egil. 1962. *Det Norske nitridaktieselskap: 1912-1962*. Oslo.
- Meyer, Frank. 1998. *Asien begynner i Malmø Til debatt: innlegg ved Norske historikerdager 1996*. Bjørnson, Ø., Nysæther, E, og Uthaug, A. K. (red.). Bergen.
- Myhre, J. E. 2003. *Norsk innvandringshistorie*. Knut Kjellstadli. (red.). Oslo.
- Nerbøvik, Jostein. 1999. *Norsk historie 1860-1914*. Oslo.
- Nordby, Trond. 1991. *Det moderne gjennombruddet i bondesamfunnet. Norge 1870-1920*. Oslo.
- Ohman Nielsen, May-Brith. 2002. Historiens røst. *Historisk Tidsskrift (Sverige) 2*: 221-242.
- Olstad, Finn. 2006. *Vår skjebne i vår hånd. Norsk Sjømannsforbunds historie*. Oslo.
- Pryser, Tore. 1999. *Norsk historie 1814-1860*. Oslo.
- Rovde, Olav. 2000. «Bonde-, småbrukar- og arbeidarrørsla – i konflikt og samarbeid» i *Arbeiderhistorie 2000: Årbok for Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*: 52-79.
- Rokkan, Stein. 1987. *Stat, nasjon klasse*. Bernt Hagtvvet (red.). Oslo.
- Røed, Helge. 2009. Sørlandet – et politisk «annerledesland». I *Sørlandsk kultur*. Berit Eide Johnsen (red.). Kristiansand.
- Slettan, Bjørn. 1998. *Agders historie 1840-1920*. Kristiansand.
- Slettan, Bjørn og Hans Try. 1974. *I manns minne*, Oslo.
- Thompson, E. P. 1966. *The making of the English working class*. USA.
- Tveiten, Helge O. 2007. Språkstrid og skulesentralisering Austre Moland «*Dei gav oss ein arv*» *Årsskrift nr. 7*. Arendal.
- Vaags, Ralph Henk. 2004. *Filosofiens hovedspørsmål*. Bergen.
- Vigsø, Orla. *Det politiske marked – den politiske sosiologi som ramme for analyse af partipolitisk kommunikation. Working paper nr. 3*. Handelshøjskolen i Århus.
<http://www.sprog.asb.dk/cbcom/WorkingPapers/WP3.pdf>
- Øidne, Gabriel. 1975. Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet *Syn og segn* nr. 1: 40-58.

5.2 Nettsteder

- Austre Moland kommune;

http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/aktor/detaljer?aktorId=no-AAKS_arkiv000000005586 (lesedato 7.10.2014)

- Landsorganisasjonen og fagforbundene i 1923;
http://arbark.no/diverse/1923forbundene/1923_forbundene.htm (lesedato 9.11.2014)
- Biografi Guttorm Fløistad, Stortinget;
<https://www.stortinget.no/no/Representanter-og-komiteer/Representantene/Representantfordeling/Representant/?perid=GUFL>
(lesedato 9.11.2014)
- Dikt av Bjørnson, Dagbladet;
http://www.nb.no/nbdigital/bjornson/web_utstilling/content/09_venstrenasjonalismen1b.swf (lesedato 9.11.2014)

5.3 Kilder

5.3.1 Arkivmateriale

- Aust-Agder kulturhistoriske senter, Arendal: PA-2063 Arendal Smelteverk, 1912-1990, P01 Arbeiderfortegnelser/Personalkort 1912-1985, L0001 Arbeiderfortegnelse 1912-1920.
- Aust-Agder kulturhistoriske senter, Arendal: KA0918-PK Austre Moland Kommune, Formannskap- og herredstyre, L0002 Møtebok 1910-1920.
- Aust-Agder kulturhistoriske senter, Arendal: PA-2014 Eydehavn Arbeiderforening avd. 32, A1 Møtebøker 1913-1984, L0001Møtebok, 1913-1921.
- Statsarkivet, Kristiansand: 1241-0001Austre Moland og Stokken lensmannskontor, 1826-1972, Ca Brevjournaler, 1894-1972, L0002 Brevjournal, 1913-1917.
- Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Oslo: Arbeidernes faglige Landsorganisation, Beretninger 1911-1919.
http://www.arbark.no/Digitale_dokumenter_beretninger_LO.htm

5.3.2 Kildeserier

- Folketellinger 1900 og 1910: <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet>
- Svenske folketellinger: <http://sok.riksarkivet.se/folkrakningar>
- Kirkebøker: <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet>
- Statistisk Sentralbyrå:
 - <https://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-5.html>

- <http://www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-3-26t.txt>
- www.ssb.no/a/histstat/nos_v_152.pdf
- www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_089.pdf
- Matrikkel 1905 Aust-Agder: <http://aa.disnorge.no/matrikel-1905>

5.3.3 Aviser

- Agderposten 1912-1919, Aust-Agder kulturhistoriske senter
- Tiden 1912-1919, Aust-Agder kulturhistoriske senter, (1918-årgang på mikrofilm)
- Vestlandske Tidende 1912-1919, Aust-Agder kulturhistoriske senter

5.3.4 Minnemateriale

- Riksarkivet, Oslo, Arkivenhet: RA/PA-0424/G/Gd/L0008, Institutt for sammenlignende kulturforskning, Gard- og grannesamfunn.
- Aust-Agder kulturhistoriske senter, Arendal: Avskrift av intervjuer med eldre folk på Eydehavn foretatt av Hilde L. Austarheim og Karl Ragnar Gjertsen i forbindelse med Minneprosjektet under prosjektet «Eydehavnsportalen» 2005-2006 (klausulert).